

*Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal*

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, June 2017, 21 (1): 701-748

**İslâm'daki Faiz Yasağının Temeli Olarak Câhiliye Ribâsı Kavramı**  
*The Concept of Jâhiliyya Usury (Ribâ) as The Basis of Interest Prohibition in İslâm*

**Ali Rıza Gül**

Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,  
Tefsir Anabilim Dalı.

*Professor Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology,  
Department of Qur'anic Exegesis.*

Eskişehir /Turkey

[argul@ogu.edu.tr](mailto:argul@ogu.edu.tr)

ORCID ID [orcid.org/0000-0002-5194-3223](http://orcid.org/0000-0002-5194-3223)

**Makale Bilgisi / Article Information**

**Makale Türü / Article Types:** Araştırma Makalesi / Research Article

**Geliş Tarihi / Received:** 25 Nisan / April 2017

**Kabul Tarihi / Accepted:** 12 Haziran/June 2017

**Yayın Tarihi / Published:** 15 Haziran/June 2017

**Yayın Sezonu / Pub Date Season:** Haziran/June

**Cilt / Volume:** 21

**Sayı – Issue:** 1

**Sayfa / Pages:** 701-748

**DOI:** [doi.org/10.18505/cuid.307384](http://doi.org/10.18505/cuid.307384)

**Atıf/Cite as:** Gül, Ali Rıza. "İslâm'daki Faiz Yasağının Temeli Olarak Câhiliye Ribâsı Kavramı - The Concept of Jâhiliyya Usury (Ribâ) as The Basis of Interest Prohibition in İslâm". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal* 21, no. 1 (June 2017): 701-748. doi: 10.18505/cuid.307384.

**İntihal /Plagiarism:** Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

**Copyright ©** Published by Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved. For Permissions: [ilahiyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr](mailto:ilahiyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr)

### **İslâm'daki Faiz Yasağının Temeli Olarak Cāhiliye Ribâsı Kavramı**

**Öz:** İslâm'daki faiz yasağının temelini Cāhiliye Dönemi'nde bilinen ve uygulanan ribâ teşkil eder. İlk dönem müfessirlerinin kahir ekseriyetine göre, Kur'ân'da yasaklanan ribâ da cāhiliye ribâsıdır. Sünnet'te aynı cins malların birbiriyle alışverişlerinde sözleşme yapan taraflardan biri lehine şart koşulan fazlalığın ribâ olarak nitelendirilmesi de yine bu ribâ yasaklanırken güdülen mantığa dayanır. Keza, fâsit veya bâtil alışveriş türlerinin ve gayrimeşru kazanç yollarının Hz. Peygamber tarafından yasaklanmasının temelinde de yine cāhiliye ribâsının yasaklanmış olmasının gerisindeki maksat/maslahat yatmaktadır. Ayrıca İslâm alimlerinin ribâyâ ilişkin görüşlerinin şekillenmesinde ve netleşmesinde cāhiliye ribâsına yükledikleri anlamın büyük bir etkisi vardır. Bu makalede öncelikli amacımız, ana kaynaklara müracaat ederek cāhiliye ribâsının mahiyetini ortaya koymak, özelliklerini ve unsurlarını tespit etmektir. Ulaştığımız sonuçların, günümüzdeki faiz problemine İslâm açısından çözüm arayan çabalara temel bir katkı sağlayacağını umuyoruz.

**Anahtar Kelimeler:** Alışveriş, Gayrimeşru Kazanç, Borç, Ödünç, Faiz, Cāhiliye Ribâsı.

### ***The Concept of Jāhiliyya Usury (Ribā) as The Basis of Interest Prohibition in Islām***

**Abstract:** The usury (ribā) known and applied during the jāhiliyya period (the pre-Islāmic period in Arabia) constitutes the basis of the interest ban in Islām. According to the majority of the commentators lived in the early period, the forbidden thing in the Qur'an is the jāhiliyya usury. The surplus that is stipulated in favor of one of the contracting parties in exchanging the same kind of goods with each other is defined as ribā in the hadith and it is also based on the reasoning that is observed when this ribā is banned. Likewise, the basis for the prohibition of bad or incorrect types of shopping and illegitimate ways of gain by the Prophet lies in the prohibition of the jāhiliyya ribā. Moreover, the meaning that Islāmic scholars attached to this ribā has a great influence on the form and clarification of their views on interest. In this article, we are handling such an important issue. Our primary goal is to determine the nature of this ribā by referring to the main sources and to identify its features and elements. We hope that the results we achieve will provide a fundamental contribution to

the intellectual efforts of seeking solutions to the current interest problem in terms of Islâm.

**Keywords:** Shopping, Illegitimate earning, Debt, On loan, Interest, Jâhiliyya usury

### SUMMARY

Interest is an illegitimate treatment not based on reasonable and justified grounds and is an immoral gain. Because of this, it is forbidden in all the Semitic religions, criticized by the Ancient Greek Philosophers and seen as an inhuman treatment by everyone who has mercy and conscience. However, understanding of interest had changed more or less gathering from one society to another and from one ages to another. The Jâhiliyya Arabs also have an understanding of interest that is formally universal, but also have a few local features. They were expressing this with the word of ribâ (الربا) which means all three meanings of interest, interest operation and interest goods. In Arabic, this word and their derivatives generally mean the increase, the surplus, the proliferation of something in whatever form and direction. If this word is used specifically for goods and financial transactions, it means increasing through interest. The form of *ifâl* for this word means to raise, to take / give interest or usury, to increase amount through interest, to increase something, to eat interest, to infect interest or usury, to get more than you give.

It is known that interest is very common among the Jâhiliyya Arabs. The Prophet Muhammad has said in a sermon that he had made in the Farewell Pilgrimage in the tenth Hijri year: "The ribâ of Jâhiliyya society has been abolished. The first interest I have abolished is our interest, that is, the ribâ of Abbas b. Abdulmuttalib; it is now all abolished." However, no information has been narrated from the Prophet and his Companions that explain the phrase of jâhiliyya ribâ in this and similar hadiths. The first statements on this subject belong to the Successors. We can divide the narrations from them into four groups. In the first type of these narrations, an excess that a person who makes credit sale gets it from his customer when he can't pay his overdue debts in addition to the main goods for a new term is called the ribâ. The word of sale is replaced by the concept of debt (الدين) in the second type of these narrations,

the term of loan (القَرْض) in the third type of them and the word of right (الحَق) in the fourth type of them. It is understood from analysis of narrations that the ribā contract in the Jāhiliyya period can be made synchronously with the loan contract in lending and borrowing transactions, whereas it is made during extending payment time of unpaid debts on time in another debt contracts.

These narratives constitute a strong data field for determining the scope of jāhiliyya ribā. From these narratives we can determine the elements and characteristics of the ribā before Islam. As far as we know from these narratives, the parties of ribā contract in Jāhiliyya Period are real persons, the contract on which it is based is most often debt contract; ribā contract is made as a result of debt, becomes valid with the wills and acceptances of the parties and includes the condition of debtor's payment more than the capital sums; the goods of ribā contract is rightful goods, the amount paid as a surplus corresponds to the expiry in loan and to the postponement in other debt contracts. Since there is no formal State system in the pre-Islamic period, ribā has followed a rather uncontrolled, unstable, unbalanced, often high-rate and cruel process. Because of these features, the jāhiliyya ribā is formally similar to the contemporary interest, but it resembles usurer's interest in terms of its implementation, operation and functions more than this.

Islamic scholars describe the jāhiliyya ribā from different perspectives. For example, Tahāwī describes it as "postponement [of payment] of current debt for the increase of the goods [given as debt]". Abū Bakr al-Jassās describes it as "it is known that the jāhiliyya ribā has happened [in the end of] termed loan for a stipulated surplus and this surplus has corresponded to term". We can say in the light of the information we have arrived that ribā is the real surplus that a person stipulated it in addition to his principal when he lends his goods to another person or delayed payment of a commodity that is his right and in someone else's debit or determined the new term for his unpaid debt, and then took it.

The ribā has been forbidden in the Qur'an in such a way as to leave no room for doubt. But it is argued that the concept of ribā in the verses whether means only the jāhiliyya ribā, or includes all kind of ribā that also involves the other meanings added to it afterwards. The thing that takes place at the basis

of the discussion is what function of the article of the concept of ribâ (الربا) in the Qur'an has. The majority of the commentators on the Qur'an claims that this article has the function of the meaning of the genus (الجنسية), and therefore the ribâ in the related verses covers all kinds of interest everywhere and at all the times. But it is also a fact that there is no known any interest other than the jāhiliyya ribâ in the Arab society while these verses are being revealed. In that case, it is a stronger possibility that this article has a function of pointing to a meaning that has been known for a long time (العهدية). Some commentators, taking this situation into account, said that the word of ribâ in the verses means the jāhiliyya ribâ. Especially, most of the first term commentators and of the commentators who have lived in the last few decades have this opinion.

However, we have to admit that the meanings added to the ribâ afterwards by the Sunnah of the Prophet, and of the Islamic scholars are also not completely irrelevant to the Qur'an. Yet, the way of establishing this relationship do not include any kind of interest in the scope of the jāhiliyya ribâ. In our opinion, there are two ways to establish this relationship. The first thing that needs to be done is to identify treatments that similar to the jāhiliyya ribâ in terms of their shapes, purposes, functions, features, elements and results and to evaluate them within the scope of the ribâ. What needs to be done after that is to determine the ways that cause the ribâ forbidden in the Qur'an as the Prophet did when he bans the excess usury (ربا الفضل) and to forbid them as addendum to the ribâ under preventive measures. Despite the fact that this is the main point of departure, the scope of the concept of ribâ may differ in accordance with the method that be followed in details and the current place and time. This will give the concept of ribâ that is essentially static a dynamic structure that is constantly updatable at all times.

### GİRİŞ

Genel kabule göre, Arap toplumunun Hz. Muhammed'in peygamberlikle görevlendirilişinden ve İslâm'ın zuhurundan önceki dönemine Câhiliye Çağı adı verilir. İslâm'ın neleri değiştirdiğini ve yeni neler getirdiğini layıkıyla anlayabilmek için o çağda yaşayan Hicaz Araplarının dillerini, dini inançlarını, adet ve geleneklerini, iktisadi ve içtimai durumlarını çok iyi bilmek gerekir. Çünkü o

dönem, bünyesinde İslâm'daki birçok konunun zıt formlarını veya köklerini barındırmaktadır.<sup>1</sup> Faiz (ribâ) de o dönemde yaygın olan iktisadi uygulamalardan olup,<sup>2</sup> İslâm'daki faiz yasağının mahiyetini ve ehemmiyetini kavramak için onun Câhiliyeden gelen formlarını ayrıntılı bir biçimde analiz etmek zorunludur. Bu kadar önem arz etmesine rağmen bu konuyu müstakil olarak ele alan herhangi bir akademik araştırmaya maalesef rastlayamadık. Görebildiğimiz kadarıyla bunun sebebi, İslâm'daki faiz yasağını ele alan araştırmacıların, konuyu doğrudan Kur'ân'ın ilgili ayetlerinden ve hadislerden başlatmaları, İslâm Hukukçularının (*fukahâ*) içtihatlarıyla araştırmalarını sürdürmeleri ve bu arada câhiliye faizine de bazen kısaca temas etmeleridir. Oysa İslâm'daki faiz yasağının arka planını bu konu oluşturmaktadır.

Faiz, iktisadi faaliyetlerin var olduğu, özellikle de borç işlemlerinin yapıldığı her zaman ve zeminde rastlanılabilecek bir olgudur. Hayatın neredeyse her alanıyla ilgili olan bu olgunun, tarih boyunca karşılaşılan uygulamalarının şekilsel olarak birbirine benzer olduğunda şüphe yoktur. Bununla birlikte, onun, devirden devire, toplumdaki bazı farklılıklar gösterdiği de yadsınmaz. Takdir edilir ki, Milâdî yedinci asrın ilk çeyreğine kadar uygulanmış olan câhiliye faizinin çağdaş faiz olgusuyla birebir örtüşmesi mümkün değildir. Biz, araştırmamızın ilerleyen bölümlerinde daha iyi görülebilecek bu durumu göz önüne alarak, câhiliye faizine câhiliye ribâsı dememizin daha uygun olacağını düşündük. Câhiliye faizi ismini kullanmaya devam edebildik. Fakat yeğlediğimiz ismin, hem Arapçadaki orijinaline uygun olması hem de faizin Câhiliye Çağı'nda bilinen şekliyle günümüzdeki şekli arasındaki farklılığı yansıtmaması sebebiyle câhiliye ribâsı adlandırmasını kullanmayı tercih ettik.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 86-87; Mustafa Fayda, "Câhiliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 7 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 17-18.

<sup>2</sup> Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 141.

<sup>3</sup> Modern iktisatta faiz kavramı, "ödünç alınan para için fiilen yapılan ödeme" anlamında ödünç faizi adlandırılmasıyla kullanıldığı gibi, "üretim ameliyesinde sermayenin hizmetlerine atfedilen kısım" tanımlamasıyla zımnî faiz adlandırılmasıyla da kullanılmaktadır. Buna göre, sermayenin kâr veya kira şeklindeki getirileri ve sermayeye düşen bölüşüm payı da faiz diye isimlendirilmektedir. Öte yandan riba ile ilgili tartışmaların çoğu da faiz kavramını ilgilendirmemektedir. Aynı şekilde faizin kapsamıyla ilgili pek çok değerlendirmenin riba kavramıyla alakası yoktur.

Câhiliye ribâsının bir kavram olarak incelenmesi, onu tanımlamayı, üzerinde cereyan ettiği mal ve muameleleri belirlemeyi, oranını ve türlerini tespit etmeyi gerektirmektedir. Bu kavramın mahiyet analizinin yapılması ve yorumlanması, İslâm'ın ilk dönemlerinde uygulanan faiz yasağının mahiyetinin belirlenmesi kadar, bu yasağın çağdaş iktisadi şartlar karşısında nasıl şekillenmesi gerektiği meselesinin çözümüne de bir kapı aralayacağı muhakkaktır. Ancak câhiliye ribâsının ve onun İslâm'da yasaklanmış sürecinin çağdaş gelişmeler karşısında nasıl yorumlanması gerektiği bizim bu araştırmamızda ilk amaç değildir. Çünkü bu, İslam'da yasaklanan faizle yakından ilgili olup, yalnızca câhiliye ribâsını incelemekle yapılabilecek bir iş değildir. Takdir edilir ki, câhiliye ribâsına ilişkin bilgiler İslam'da haram kılınan faizin temelini teşkil etse de tamamını yansıtmaz. İslam bilim tarihindeki faiz tartışmalarını genel olarak görülmeden böyle yorumlar yapılması doğru ve isabetli olmaz. Yaptığımız bu sınırlandırma sebebiyle, üslup olarak ekseriyetle betimlemenin hâkim olacağı kesinleşen bu araştırmamızda, öncelikle Câhiliye Dönemi'nde bilinen ve uygulanan ribânın neye tekabül ettiğini ilk kaynaklarda yer alan bilgilere dayanarak aydınlatacağız; sonra da onun İslam'da yasaklanan faizle ilgisini kuracağız.

### 1. KAVRAMIN TANIMI

İslâm'dan önceki bütün semavi dinlerde yasaklanan, Eski Yunan Felsefecileri tarafından şiddetle eleştirilen, insafı ve vicdanı olan herkes tarafından gayriinsani görülen faiz,<sup>4</sup> gerçekten de makul ve haklı temellere dayanmayan gayrimeşru bir muamele ve ahlakdışı bir kazanç biçimidir. Ahlakla bağdaşmayan, fakat borcun ihtiyaç haline geldiği ilk toplumlardan itibaren insanoğlunun gündemini meşgul eden bu muamele, çeşitli dil, kültür ve medeniyetlerde, memleket ve Devletlerde farklı isimlerle isimlendirilmiştir. Bu muamele, farklı ortam ve işlemlerde, zaman ve zeminlerde şekilsel olarak aynı görünse de cari olduğu mallar ve akitler, gerçekleştirdiği fonksiyonlar, insan ilişkilerinde oynadığı roller, doğurduğu neticeler ve sair durumlar bakımından makası bazen daralan bazen genişleyen biçimde çeşitliliklerde arz etmiştir. Onun çeşitlendi-

Ayrıntılar için bkz. Ali Rıza Gül, *Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Faiz (Ribâ) Yasağı* (Ankara: Avrasya Yay., 2006), 32-38.

<sup>4</sup> Gül, *Kur'ân'da Faiz Yasağı*, 40-42.

rilmesini gerektirecek pek çok iktisadi veya hukuki faktörden bahsedilebilir. Fakat onun çeşitlendirilmesinde en büyük payın, toplumların, bilim adamı, idareci ve siyasetçilerin, ideolojilerin ve ideologların, özellikle de dinlerin ve din bilginlerinin meşruiyet arayışları ve anlayışlarına ait olduğunda kuşku yoktur. Diğer bir anlatımla, insana bir şeyi meşru veya gayrimeşru gösteren fikirlere göre de faizin çeşitliliği artıp azalabilmiştir. Bunlar, her çağın, her milletin, her memleketin diğerlerinden az veya çok farklılaşan faiz anlayışlarının olduğu anlamına gelmektedir.

Câhiliye Arapları da şekilsel olarak genellikle küresel olsa bile, unsurlarını ve özelliklerini ele alırken işaret edeceğimiz gibi, yerel özellikleri de az olmayan bir faiz anlayışına sahiptiler. Ancak onlar bu anlayışlarını, hem bizzat faiz hem faiz muamelesi hem de faiz işletilmek üzere verilen mal anlamlarının her üçünü birden karşılayan *ribâ* (الربا) kelimesiyle<sup>5</sup> ifade etmekteydiler. Arap dilinde bu kelime ve türevleri, genel olarak kullanıldıklarında, ne şekilde ve hangi yönden olursa olsun bir şeyin artmasını, fazlaşmasını, çoğalmasını,<sup>6</sup> özel olarak mal mal ve mali işlemler için kullanıldığında ise, faizlendirme / ribâlandırma yoluyla artmayı<sup>7</sup> ifade etmektedir. Kelimenin *if'âl* kalıbı, artırmak,<sup>8</sup> ribâ / faiz almak veya vermek, faizcilik veya tefecilik yapmak, ribâ ile malını artırmak, bir şeyi nemalandırıp artırmak, faiz yemek, faize bulaşmak,<sup>9</sup> verdiğiinden daha fazlasını almak<sup>10</sup> anlamları taşırken, aynı kalıbın ortacı (*ism-i fail*) olan

<sup>5</sup> Muhammed et-Tâhir b. 'Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: ed-Dâru't-tûnusiyye li'n-neşr, 1984), 21: 106; Butros el-Bustânî, *Muhîtu'l-muhîr* (Beirut: Mektebetü Lübnan, 1987), 322.

<sup>6</sup> Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, nşr. İbrahim el-İbyârî, Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1967, 15: 272; İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve sihâhu'l-'Arabiyye*, nşr. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beirut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1990), 6: 2349; Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs el-Muhîr*, nşr. Mektebü tahkîkî't-türâs fi müesseseti'r-risâle (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1426/2005), 1286; Muhammed b. Ebî Bekir er-Râzî, *Muhtâru's-sihâh (Mu'cemü'r-Râzî)* (İstanbul: Çağrı Yay., 1980), 196; Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr el-İfrîkî el-Mısrî, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Dâru Sâdir, ts.), 304; Ahmed Âsım, *Kâmûs Tercemesi (Okyânûsu'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhîr)*, nşr. Rizeli Hasan Hilmi Efendi (İstanbul: Bahriye Matbaası, 1305) 4: 971.

<sup>7</sup> İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 306.

<sup>8</sup> İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 305.

<sup>9</sup> İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1304, 305; Ahmed Âsım, *Kâmûs Tercemesi*, 4: 971.

<sup>10</sup> İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 305; Cevherî, *es-Sihâh*, 6: 2350.



*mürbî* (المربي) kelimesi faizci, ribâcı, ribâ alan, ribâ yiyen,<sup>11</sup> ribâ işleri yapan kişi<sup>12</sup> anlamlarında kullanılmaktadır. Faiz (الفائض) kelimesine ise, Arapça olmasına rağmen, Câhiliye Döneminde de sonraki dönemlerde de ribâ anlamı yüklenmemiş, Türkçedeki anlamıyla hiçbir zaman kullanılmamıştır.

Klasik Arapçada ribâ kelimesinin Ra-Be-Ve, Ra-Be-Ye veya Ra-Be-E köklerinden hangisi ile ilişkili olduğu tartışmalıdır. Son harfinin Vâv, Yâ veya Elif harflerinden biri olabilmesi hasebiyle, klasik sözlüklerde bu kelime “الربو، الربى، الربا” şekillerinden biriyle yazılabilmektedir. Bu yazılış biçimlerinden en yaygın olanı Vâv harfi ile yazılanı, en az kullanılanı ise *Elif* harfi ile yazılanıdır. Buna paralel olarak, kelimenin Kur’ân’daki yazılışlarında da sadece Rûm Suresindeki bir ayet haricinde Vâv harfi ile yazılı olanı tercih edilmiştir. Hangi yazılış biçimi tercih edilirse edilsin, ribânın ilişkilendirildiği her üç kök kelimenin de içeriğini çoğunlukla “artma, fazlalaşma, yükselme, yükseğe çıkma” anlamları oluşturmaktadır.<sup>13</sup>

Ribânın Câhiliye Dönemi’ndeki kavramsal kullanımı da büyük ölçüde kelimenin sözlük manasına dayanmaktadır. Kaynaklarda yer alan bilgiler, *câhiliye ribâsı* (ربا الجاهلية) tabirini ilk defa Hz. Peygamber’in kullandığını göstermektedir. Nitekim o, tercih edilen görüşe göre, Hicretin 10’uncu yılında (M. 632) yaptığı Veda Haccı’nda irad ettiği hutbelerinde<sup>14</sup> İslâm’ın diğer birçok temel konusunun yanı sıra ribâ konusuna da değinmiştir. İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), onun, “Câhiliye toplumunun ribâsı (ربا أهل الجاهلية) kaldırılmıştır. Kaldırdığım ilk ribâ da ribâmızdır, yani, Abbas b. Abdulmuttalib’in ribâsıdır; artık onun tamamı kaldırılmıştır.” dediğini rivayet etmektedir.<sup>15</sup> Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ile Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805) ise, aynı hadisi, “Câhiliyedeki her [tür] ribâ

<sup>11</sup> Ahmed Âsım, *Kâmûs Tercemesi*, 4: 971.

<sup>12</sup> Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, 1286; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 306.

<sup>13</sup> Geniş bilgi için bkz. Gül, *Kur’ân’da Faiz Yasağı*, 12-19.

<sup>14</sup> Hz. Peygamber’in Veda Haccı’nı Hicretin 9’uncu yılında mı, yoksa 10’uncu yılında mı yaptığı tartışmalıdır. Genel olarak kabul edilen görüş, onun bu haccı Hicretin 10’uncu yılında yaptığı yönündedir. O, bu hacda bir değil, birkaç gün zarfında muhtelif yer ve günlerde birçok hutbe irad etmiştir. Tartışmalar için bkz. H. Ahmet Özdemir, “Son Peygamber’in (S.A.V.) Son Mesajı Olarak Vedâ Hutbesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5, sy. 1 (2005): 96-100.

<sup>15</sup> Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî el-Kûfî, *el-Musannaf*, nşr. Muhammed ‘Avvâme (Cidde: Dâru’l-kible, 1427/2006), 8: 528.

kaldırılmıştır. Kaldırılan ilk ribâ, Abdulmuttalib oğlu Abbas'ın ribâsıdır." cümleleriyle nakletmektedir.<sup>16</sup> Onların rivayetlerinde, "ribâmız" tabirinin geçmemesi dikkat çekicidir. Müslim (ö. 261/875) ile Ebû Dâvûd (ö. 275/888) da aynı hadisi İbn Ebî Şeybe'ye muvafakat ederek, fakat "câhiliye ribâsı" tabirini kullanarak rivayet etmektedir.<sup>17</sup>

İbn Ebî Şeybe'nin diğer bir rivayetinde ise, "Kuşkusuz, câhiliye [dönem]den kalan ilk ribâ (ربا كان في الجاهلية) Abbas b. Abdulmuttalib'in ribâsıdır; kaldırdığım ilk ribâ da odur. Anamallarımız, haksızlık etmeyecek ve haksızlığa uğramayacak biçimde sizindir." cümleleri yer almaktadır.<sup>18</sup> Benzer cümleler, Tirmizî (ö. 279/892) ile İbn Mâce'nin (ö. 273/886) eserlerinde ise, "ilk" kelimesi olmaksızın, "Câhiliye [dönemin]deki ribânın hepsi kaldırılmıştır. Anamallarımız, haksızlık etmeyecek ve haksızlığa uğramayacak biçimde sizindir."<sup>19</sup> şeklinde geçmektedir. Hadisin bu versiyonunda Hz. Peygamber ribâ yasağını, çok açık bir biçimde haksızlığı önleme çerçevesinde dile getirmektedir.

Dârimî (ö. 255/868) de Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi'nde ribâ ile ilgili sözlerini rivayet eden hadisçilerdendir. Onun rivayetinde de son üç rivayete koştur bir biçimde "câhiliyedeki ribâ" tabiri geçmektedir. Fakat onun rivayetinde diğer rivayetlerden farklı bir nokta bulunmaktadır. Bu farklılık, kaldırılacak ilk ribânın Abbas'ın ribâsı olmasına Allah'ın karar vermiş olmasıdır: "Dikkat edin, câhiliye [dönemin]deki her ribâ kaldırılmıştır. Dikkat edin, Allah, kaldırılacak ilk ribânın Abbas b. Abdulmuttalib'in ribâsı olmasına karar vermiştir.

<sup>16</sup> Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim el-Ensârî, *er-Red 'alâ siyeri'l-Evzâ'i*, nşr. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî (Haydarâbâd: Lecne ihyâi'l-me'ârifî'n-nu'mâniyye, ts.), 96; Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim el-Ensârî, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, nşr. Ebu'l-Vefâ' el-Efğânî (Haydarâbâd: Matba'atü'l-vefâ', 1357), 33; Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, *es-Siyer es-sagîr*, nşr. Mecîd Haddûrî (Beyrut: ed-Dâru'l-müttehede li'n-neşr, 1975), 99.

<sup>17</sup> Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Sahîhu Müslim*, nşr. M. Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-'Arabiyye, 1412/1991), "Hac (15)", 19 (2: 889); Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî, *Kitâbü's-sünen*, nşr. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-kible, 1419/1998), "Menâsik (5)", 56 (2: 487), "Buyû' (18)", 5 (4: 115).

<sup>18</sup> İbn Ebî Şeybe. *el-Musannaf*, 19: 584.

<sup>19</sup> Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir v.dğr (Mısır: Mektebetü ve matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), "Tefsîri'l-Kur'ân (48)", 10 (V, 273-74); Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (İbn Mâce), *Sünenü İbn Mâce*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-cil, 1418/1998), "Menâsik (25)", 76 (4: 501).

Anamallarınız, haksızlık etmeyecek ve haksızlığa uğramayacak biçimde sizindir.”<sup>20</sup>

Üzerinde durduğumuz hadisin bütün versiyonları temel olarak aynı anlamı ve amacı taşımaktadır. Hz. Peygamber bu sözüyle, bir yandan câhiliye ribâsını kaldırırken, diğer yandan herkesten önce amcasının ribâsını yasaklayarak İslâm'a göre hukuk (الشرع) karşısında kanun koyucuya (الشارع) akraba olmayan bütün insanların eşit olduğunu açıkça göstermiştir.<sup>21</sup> Ancak onun bu ilanı yapmasından yıllar önce Abbas (ö. 32/652) Müslüman olmuştu. Müslüman olduğu halde Abbas'ın ribâ alması izaha muhtaç bir konudur. Serahsî (ö. 483/1090 [?]), bunu Mekke'nin fetihten önce dâr-ı harp olmasına bağlamaktadır: “Abbas, Bedir Savaşı esnasında Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'in izniyle Mekke'ye geri döndü. Ribâyı haram kılan ayetler inmeden önce de indikten sonra da Mekke'de faizcilik yapıyordu. Çünkü dâr-ı harpte Müslüman ile harbî arasında ribâ hükümleri geçerli olmaz. O zamanlarda Mekke de dâr-ı harp idi.”<sup>22</sup>

Hz. Peygamber, İslâm'dan önceki dönemde Araplar arasında cari olan ribâyı, *câhiliye ribâsı*, *câhiliye toplumunun ribâsı* veya *câhiliyedeki ribâ* şeklinde ifade etmekle, câhiliye Araplarının bu konudaki uygulamalarına atıfta bulunmuş ve onları nitelendirmiş olmaktadır. Onun bu nitelendirmelerinde geçen câhiliye kelimesini, hem İslâm öncesi döneme bir atıf, hem de ribânın kötülüğünü belirten bir nitelendirme olarak değerlendirebiliriz. İslâm alimlerinin, bunlar arasından *câhiliye ribâsı* tamlamasını seçerek isim ve terim olarak kullanmaları daha sonraya ait bir olgudur.

Veda Hutbesi'nin yalnızca birkaç cümlesini oluşturan, ancak İslâm toplumunda önemli sonuçlar doğuran bu ifadelerinde Hz. Peygamber'in, ribâ alıvermeyi, ribâ muamelesi yapmayı yasakladığı gibi, câhiliyeden kalma ribâ alacaklarını da kaldırdığı açıkça görülmektedir. Etkisi metninden çok daha büyük olan bu hadisin muhtevasının ve amaçlarının iyi anlaşılabilmesi için iki husu-

<sup>20</sup> Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, nşr. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-muğnî, 1420), “Buyû' (18)”, 3, (3: 1650).

<sup>21</sup> Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr es-Serahsî, *Kitâbü'l-mesbût* (İstanbul: Çağrı Yay., 1983/1403), 10: 28, 14: 57.

<sup>22</sup> Serahsî, *el-Mesbût*, 10: 28.

sun tartışılması gerekmektedir. Bunlardan biri, cāhiliye ribâsının ne olduğu, diğeri de İslâm'da fazlalık ribâsı (ربا الفضل), yani altı mal hadisinde zikredilen altı malın (altın, gümüş, buğday, arpa, hurma, tuz) hemcinsleriyle peşin takaslarında görülen ribâ çoktan haram kılındığı halde<sup>23</sup> Hz. Peygamber'in niye yalnızca cāhiliye ribâsını zikretmekle yetindiğidir. Veda Hutbesi'ni irad ettiği Mekke'de fetihten önce sadece bu tür ribânın cari olmasından dolayı mı sözünü sınırlı tutmuştur, yoksa ribâ yasağını sadece cāhiliyedeki şekliyle sınırlı tutmayı mı hedeflemiştir? Eğer böyle bir hedefi varsa, altı mal hadisi vb. hadisler ne anlam ifade etmektedir?

Normalde bu iki sorunun cevabını temel hadis kaynaklarında bulabilmemiz gerekir. Ancak ilgili kaynaklara müracaat ettiğimizde maalesef hayal kırıklığı yaşıyoruz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, hadis alanıyla ilgili temel eserlerde ve bunların şerhlerinde bu sorunlardan birincisine az da olsa değinilirken, ikincisine neredeyse hiç değinilmemektedir. Fakat her iki sorun hakkındaki bilgilere İslâm'ın diğer alanlarıyla ilgili eserlerde rastlamak mümkündür. Bu yüzden biz, kaynak taramasını hadis alanıyla sınırlı tutmayacağız.

İlk eserlerden itibaren cāhiliye ribâsının tanımına dair bilgilerin genellikle basitten sistematığe doğru bir seyir izlediği görülmektedir. İlk bilgiler genellikle şekilsel olup, teknik manada tanım olmaktan uzaktır. Bu bilgilere araştırmamızın ilerleyen bölümlerinde yer vereceğiz. Daha sonraları bu bilgilerin tarif diyebileceğimiz bir biçime bürünmeye başladığına şahit oluyoruz. Mesela Tahâvî (ö. 321/933), cāhiliye ribâsını, “vadesiz borcun [ödenmesinin borç verilen] malın artırılması karşılığında ertelenmesi” şeklinde tarif etmektedir. Diğer bir ifadeyle, ribâ, vadenin / sürenin mal karşılığında satılmasıdır.<sup>24</sup> Onun bu tarifinde en fazla dikkat çeken nokta “vadesiz borç” (الدين الحال) tabiridir. Gayet kısa, özlü ve orijinal olan bu tarifi çözümleyebilmemiz için öncelikle bu tabirin ne anlama geldiğini ortaya koymamız gerekmektedir. Bu da Arap dilinde borç anlamında kullanılan kavramlar hakkında bilgi vermemizi zorunlu kılmaktadır.

<sup>23</sup> Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, nşr. Şuayb el-Arnâvud (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1415/1996), 8: 242.

<sup>24</sup> Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Muhtasaru ihtilâfi'l-ulemâ'*, ihtisar: Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cassâs er-Râzî, nşr. Abdullah Nezir Ahmed (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1996), 4: 435.

كان ربا الجاهلية الذي ورد القرآن بتحريمه تأخير الدين الحال بزيادة المال.

Evvela, borç derken, maddi-manevi her türlü borcu değil, yalnızca malî borçları kastettiğimizi baştan belirtmeliyiz. Arap dilinde borç anlamında kullanılan en genel kelime *deyn* (الدين) kelimesidir. Kavramsal anlamıyla bu kelime, ekseriyetle, “ister akit, ister tüketim, ister ödünç sebebiyle olsun kişinin ödemesi gereken her türlü borcu” ifade eder. Borç, ödünç, kira veya veresiye alışveriş gibi herhangi bir akitten, gasp, hırsızlık veya itlaf gibi gayrimeşru bir iktisap ve fiilden ya da daha başka sebeplerden kaynaklanabilir. Keza onu, sebepleri, tarafları vb. çeşitli açılardan hareketle gruplandırmak da mümkündür ki, biz bunlardan yalnızca konumuzla ilgili olanını zikretmekle yetineceğiz. Ödeme vakti bakımından borç, biri vadesiz, diğeri vadeli olmak üzere ikiye ayrılır. Vadeli borç (الدين المؤجل), borçlu ile alacaklı arasında ödeme vakti belirlenmiş olan borçtur. Vadesiz borç ise, ödeme vakti belirsiz olup, alacaklı tarafından her an istenebilecek olan borçtur. Bu tür borca aciliyet kazanmış / hemen ödenebilecek veya ödenmesi gerekebilecek borç (الدين المعجل) adı da verilir.<sup>25</sup>

Borç konusunda *karz* (القرض) kavramının özel bir önemi vardır. Genel bir tanımla bu kavram, “misli geri alınmak üzere verilen borç” demektir.<sup>26</sup> Biz bu kavramı bu yazımızda ödünç sözcüğüyle karşılayacağız. Arapçada ödünç anlamında kullanılan bir de *âriyet* (العارية) kelimesi vardır ki, bunu onunla karıştırmamak gerekir. *Âriyet* “aslını olduğu gibi geri almak kaydıyla, bir kimseye bir malın sağlayacağı menfaatleri karşılıksız olarak kullandırma” veya “bir kimseye bir süre kullanmak üzere karşılıksız verilen mal” anlamında kullanılmaktadır.<sup>27</sup> Genel olarak *karz* tüketim ödücünü, *âriyet* de kullanım ödücünü ifade etmektedir.<sup>28</sup>

<sup>25</sup> Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsû'atü Keşşâfi istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, nşr. Refik el-Acem vd. (Beyrut: Mektebetü Lübnan nâşirîn, 1996), 814; M. Akif Aydın, “Borç”, *DİA*, c. 6 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 285-86; “ed-Deyn”, *el-Mevsû'atü'l-Fikhiyye*, c. 21 (Kuveyt: Vezâretü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1412/1992), 102-103, 106-120.

<sup>26</sup> Tehânevî, *Keşşâfî istilâhâti'l-fünûn*, 1314; H. Yunus Apaydın, “Karz”, *DİA*, c. 24 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 520-522; “ed-Deyn”, *el-Mevsû'atü'l-Fikhiyye*, 21: 103.

<sup>27</sup> Tehânevî, *Keşşâfî istilâhâti'l-fünûn*, 1157; “el-İ'âra”, *el-Mevsû'atü'l-Fikhiyye*, c. 5 (Kuveyt: Vezâretü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1406/1986), 181-182.

<sup>28</sup> Apaydın, “Karz”, 24: 521.

Günümüzde borç akdinin, kişiler arasında cereyan eden biçimlerinin yanı sıra kişilerle kurumlar, özellikle de Devlet arasında cari olan biçimleri de vardır. Aynı şekilde, şirketlerin ve kurumların kendi aralarında, hassaten Devletler arasında akdedilen borç sözleşmeleri de bulunmaktadır.<sup>29</sup> Cāhiliye Dönemi özeline dönecek olursak, o dönemde Hicaz bölgesinde teknik anlamda bir Devletten, kurum ve kuruluştan söz edemeyeceğimize göre, borç kavramının yalnızca kişiler arasında cari olan basit şekillerle sınırlı kaldığını, kurumsal ve kamusal borçlanmalarla alakasının bulunmadığını söylememiz yanlış olmaz. O halde cāhiliye ribâsının borçlarda vaki olduğunu belirten açıklamaları işte bu sınırlılık içerisinde anlamamız zaruri görünmektedir.

Verdiğimiz bu bilgiler ışığında, Tahâvî'nin cāhiliye ribâsını *deyn* kavramının kapsamına giren her türlü borçla ilgili gördüğünü söyleyebiliriz. Ona göre, ribânın gerçekleşmesi için, bir malın bir akitle vadesiz olarak borç verilmesi, sonra da yeni bir akitle vadenin belirlenmesi ve bu vadeye mal cinsinden bir karşılık alınması veya verilmesi şarttır. Onun bu tarifi, cāhiliye ribâsını ikinci akitten itibaren başlatmış, bir malın ilk akitte daha fazlasıyla ödenmesi şartıyla borç verilmesini ribâ kapsamından çıkartmış gibi bir izlenim uyandırmaktadır. Ancak biz, Tahâvî'nin bu tarifiyle, veresiye alışveriş, karşılıksız ödünç vb. ribâsız olup da vadesinde ödenmeyen borçları kastetmiş olabileceğini düşünüyoruz. Onun, ribâlî ödünçlerde ribânın hemen ilk sözleşmede kararlaştırılabileceğini söylemesi<sup>30</sup> bizim bu düşüncemizi doğrulamaktadır.

Cāhiliye ribâsı için tarif geliştiren diğer bir alim olan Ebû Bekir el-Cassâs'ın (ö. 370/981) yaklaşımı, Tahâvî'ye göre daha sistematik görünmektedir. Hem fıkıh hem de tefsir alanında otorite olan bu alime göre, "cāhiliye ribâsının, şart koşulmuş bir fazlalık karşılığında vadelendirilen bir ödünç verme [neticesinde] meydana geldiği ve bu fazlalığın, vadeye karşılık olduğu" bilinmektedir.<sup>31</sup> Cassâs bu tarifinde *karz* kavramını kullanarak cāhiliye ribâsının ödünçte cari olan türünü dile getirmektedir. Onun ifadelerinden, Cāhiliye Dö-

<sup>29</sup> Ayten Olcar, "Türkiye'nin Dış Borç Sorunu ve Kriz Etkileri" (Yüksek Lisans tezi, Hitit Üniversitesi, 2013), 4-6.

<sup>30</sup> Tahâvî, Muhtasarı ihtilâfi'l-ulemâ', 4: 273-274.

<sup>31</sup> Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cassâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru'l-fikr, 1414/1993), 1: 635, 637-638.

معلوم أن ربا الجاهلية إنما كان قرضاً مؤجلاً بزيادة مشروطة فكانت الزيادة بدلا من الأجل.

nemi'nde ilk akitte bile olsa ödünce ribâ uygulanabildiği anlaşılmaktadır. Ancak câhiliye ribâsının ödünce akitleri ile sınırlı kalmadığı, onun dışındaki borç akitlerinde de cari olduğu malumdur.

Nevevî (ö. 676/1277) ise, Câhiliye Dönemi'nde var olup da İslâm döneminde tamamı kaldırılmış olan ribâyı, “anamal üzerine eklenen fazlalık” şeklinde çok kısa bir ifade ile tanımlamaktadır.<sup>32</sup> Hadis alanında otorite olan bu alim, anamala eklenen fazlalığa neden olan akdi, ödünce verme veya vadesi geldiği halde ödenmeyen borcu yeni bir takvime bağlama ile sınırlı tutmamaktadır. Fakat onun tarifinde de câhiliye ribâsının en önemli unsurlarından olan vade ile şart koşmanın zikredilmemesi önemli bir eksikliklerdir.

Son zamanlarda, câhiliye ribâsına Kur'ân'da yasaklanması itibariyle Kur'ân ribâsı denildiğine şahit oluyoruz.<sup>33</sup> Biz bunun yerinde bir adlandırma olduğunu düşünmüyoruz. Çünkü ribâ vb. bizzat haksızlık olan veya haksızlığa neden olan, bu nedenle de İslâm'da haram kılınan muamelelerin Kur'ân'a izafetle adlandırılmasını doğru bulmuyoruz. Öte yandan bu adlandırma –son zamanlar hariç- İslâm tarihinin hiçbir döneminde kullanılmamıştır. Müslümanların ilim geleneğinde câhiliye ribâsı, meydana geliş biçimine atfen, yani, borcun ertelenmesine karşılık alınması itibariyle *nesîe ribâsı* şeklinde adlandırılmıştır. Bu adlandırma “Ribâ, sadece ertelemedir.” (إنما الربا في النسئة) anlamındaki hadise dayandırılmıştır.<sup>34</sup> İslâm bilim geleneğinde câhiliye ribâsına ilişkin asıl yorumlar da bu tabir üzerinden yapılmıştır.

Pek çok İslâm alimi, İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) Üsâme b. Zeyd'den (ö. 54/674) rivayet ettiği bu hadisin mensuh olduğunu, dolayısıyla kendisiyle amel edilemeyeceğini ileri sürse de bazı alimler bunun tam aksini savunarak onu çeşitli şekillerde tevil etmişlerdir.<sup>35</sup> Keza hadiste geçen *nesîe* (veresiye, ertele-

<sup>32</sup> Ebû Zekeriyâ Muhiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc (Sahîhu Müslim bi şerhi'n-Nevevî)* (Kahire: el-Matba'atül-Mısriyye, 1347/1029), 8: 183.

الزائدة على رأس المال

<sup>33</sup> Ziauddin Ahmad, “Ribâ Teorisi”, trc. Ali Rıza Gül, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44, sy. 1 (2003): 453-454.

<sup>34</sup> Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Hafîd el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid* (Mısır: Şirketü ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1401/1981), 2: 128.

<sup>35</sup> Nevevî, *el-Minhâc*, 11: 25.

me) kelimesine de bazen daralan, bazen genişleyen farklı anlamlar yüklemişlerdir. Bu bakımdan İslâm tarihinde *nesîe ribâsı* tabirinin her zaman câhiliye ribâsı tabirinin eşanlamlısı olduğu düşünülmemelidir. Ancak *nesîe ribâsı* kavramına getirilen tariflerin genelinin câhiliye ribâsını da kapsadığı bir hakikattir. Bu durumu İslâm alimlerinden çoğunun açıklamasında müşahede etmek mümkündür.

Mesela İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *nesîe ribâsı* altı mal hadisi çerçevesinde açıklayarak, “kendilerinde fazlalık ribâsı illetinin aynı olduğu iki [ribevî] maldan birinin diğeriyle veresiye olarak alışveriş edilmesi” şeklinde tarif etmektedir.<sup>36</sup> Onun bu tarifine göre, biri diğerinden fazla ya da az olsun veya değerli ya da değersiz olsun, aynı illete sahip olan iki ribevi malın birbiri ile veresiye olarak alışveriş edilmeleri *nesîe ribâsı* olmaktadır. Oysa Ebû Hanîfe (ö. 150/767) bunu bütün ribevi mallara teşmil etmemekte, farklı cinsten olan ribevi malların birbiri ile veresiye alışverişlerini ribâ olarak değerlendirmeyi yalnızca sarf işlemleri ile sınırlandırmaktadır.<sup>37</sup>

İbnü'l-Kayyim (ö. 751/1350) ise, ribâyı açık ve gizli olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra “Açık olan ribâ *nesîe ribâsı*dır. Bu da Câhiliyede [Arapların] yaptıkları şeydir. Mesela, [alacaklı] alacağını erteliyor, [borçlu da] borcunu (*mâl*) artırıyordu; her vade verdiği de [borçlu] malda artırımı yapıyordu.” demek suretiyle,<sup>38</sup> *nesîe ribâsı* ile câhiliye ribâsının aynı şey olduğunu açıkça dile getirmektedir.

Çağdaş araştırmacılardan Vehbe ez-Zühaylî (ö. 2015) de İslâm’da iki türlü ribânın haram kılındığını belirttikten sonra, “Bunlardan birincisi, *nesîe ribâsı*dır ki, câhiliye Arapları ondan başkasını bilmiyorlardı. Bu ribâ, ister satın alınan bir şeyin değeri, ister ödünç olsun, vadesi gelen borcun ödenmesinin yeni bir vadeye ertelenmesi karşılığında alınan şeydir. (...) Bu birinci tür, ribâ câhiliye

<sup>36</sup> Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-sahîhayn*, nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Riyad: Dâru'l-vatan, 1418/1997), 1: 89.

وأما ربا النسئة: فاعلم أن كل شئين يتحد فيهما علة ربا الفضل لا يجوز بيع أحدهما بالآخر نسئة

<sup>37</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil*, 1: 89.

<sup>38</sup> Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr (İbn Kayyimi'l-Cevziyye), *İ'lâmü'l-muvakkî'in an Rabbi'l-âlemîn* (Beirut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1417/1996), 2: 103.



ribâsı olup, Kur'ân'ın nassıyla haram kılınmıştır.”<sup>39</sup> diyerek, İbnü'l-Kayyim'e muvafık bir tavır sergilemektedir.

Zikrettiğimiz bu tariflerden, câhiliye ribâsının borcun ertelenmesi karşılığında alınan bir fazlalığa tekabül ettiği sonucunu çıkarabiliriz. Ancak kanaatimizce bu, aceleyle vermiş bir karar olur. Câhiliye ribâsı kavramının anlam alanını tespit edebilmemiz için bu konudaki kadim açıklamaları görmemiz gerekir. Aksi halde kısıtlı bilgiyle eksik karar verme gibi bir durumla karşı karşıya kalırız. Bu da günümüzde kurulması gereken çağdaş bir faiz kuramının temellerinden birinin eksik kalması anlamına gelir.

## 2. KAVRAMIN AÇILIMI

Üzülerek belirtelim ki, Hz. Peygamber'den veya sahabilerinden câhiliye ribâsının şekilsel muhtevasıyla ilgili hiçbir açıklama nakledilmemiştir. Onlar herkesin bildiği düşüncesiyle herhangi bir açıklama yapmaya gerek görmedikleri için mi, yoksa yaptıkları açıklamalar bir şekilde eserlere girmediği için mi sonraki nesillere bu konuda bir rivayet ulaşmamıştır? Bunun, üzerinde ciddi olarak düşünülmesi gereken bir konu olduğunda şüphe yoktur. Ancak ne yaparsak yapalım, hangi ihtimali ortaya koyarsak koyalım, çabalarımızın sonuç getirmeyecek yorumlar olarak kalacağı açıktır. Çünkü câhiliye ribâsının şeklen nasıl olduğu hakkındaki ilk bilgilere ilişkin rivayet zincirlerini en fazla tâbîn ulemasına kadar götürmek mümkündür. Önümüzdeki tablo budur. Bize düşen, bu tablo üzerinden hareketle câhiliye ribâsının şeklen nasıl olduğunu, hangi mallarda cereyan ettiğini ve nasıl uygulandığını elimizdeki imkanları sonuna kadar kullanarak tespiti çalışmaktan ibarettir.

Tâbînden gelen ilk rivayetler, bize, câhiliye ribâsının muhtelif şekilleri hakkında bazen kısa, bazen geniş, fakat tatminkâr diyebileceğimiz bilgiler içermektedir. Taberî'nin (ö. 310/923), Katâde'den (ö. 117/735) naklettiği bir açıklama, belki de bu hususta ilk bilgi olarak değerlendirilebilir. Tâbîn müfessirlerinin önde gelen alimlerinden olan Katâde'ye göre câhiliye ribâsı şöyleydi: “Kişi, ticaret malını adı konulmuş bir vadeye (أجل مُسمًى) kadar olmak üzere satardı. Vade geldiğinde arkadaşı / müşterisi (sâhibühû) ödeme [imkanına]

<sup>39</sup> Vehbe ez-Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletüh* (Dimaşk: Dâru'l-fikr, 1985), 4: 670.

sahip olmazsa, alacağını artırır, vadeyi de ertelerdi.”<sup>40</sup> Onun verdiği bu bilgi, cāhiliye ribâsının, veresiye alışveriş sonrasında müşterinin borcunu ödeyememesi üzerine, satıcının ona verdiği yeni bir vade karşılığında anamalına ilave ten talep edip aldığı fazlalığa tekabül ettiğini açık bir biçimde göstermektedir. Diğer bir anlatımla, satıcı, kendisinden veresiye alışveriş yapıp da borcunu ödeyemeyen müşterisi ile yeni bir akit yaparak, anamalına ilave ettiği bir fazlalık karşılığında vadeyi uzatmaktadır. Anlaşılan o ki, ödenecek fazlalığın miktarı ve oranı da vadenin süresi de satıcı ile müşteri arasındaki anlaşmaya bağlıdır.

Taberî'nin, Katâde'den yaptığı bu rivayet, zihinlerde cāhiliye ribâsının sadece veresiye alışverişle sınırlı olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Belki cāhiliyede en yaygın ribâ biçimi bu olabilir; bu nedenle Katâde de yalnızca bunu zikretmiş olabilir. Ancak diğer bilgilere bakmadan bu konuda bir çıkarımda bulunmak aceleci bir tavır olacaktır. Bu konuda Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795), Zeyd b. Eslem'e (ö. 136/753) istinaden naklettiği bir açıklama önümüzü biraz daha aydınlatmaktadır: “Cāhiliyede ribâ şöyleydi: Bir adamın başka bir adamda vadeli bir hakkı [alacağı] olurdu. Vade gelince “Ödüyor musun, yoksa artırıyor / ribâlandırıyor musun?” derdi. Eğer öderse [hakkını] alırdı; aksi halde hakkını artırır / ribâlandırır, borçlusunun vadesini de ertelerdi.”<sup>41</sup>

Katâde'den farklı olarak, Zeyd b. Eslem'in cāhiliye ribâsını, kişinin, hangi sebeple olursa olsun başkasının üzerinde hakkı olan her türlü malı kapsayan *hak* (الحق) kavramı üzerinden açıkladığı görülmektedir. Onun verdiği bu bilgi, ribânın hangi muameleleri müteakiben ve hangi tür mallarda tahakkuk ettiğinin belirlenmesi bakımından son derece dikkat çekicidir. Biz onun düzeyindeki bir alimin bir konuyla ilgili algıyı kökünden değiştirecek bir kavramı bilinçsizce kullanabileceğine ihtimal vermiyoruz. O halde onun açıklamasında geçen *hak* kavramına istinaden, hakkın doğmasına veresiye alışverişin yanı sıra, başta ribâsız olarak ödünç verilen para veya daha başka cinsten bir malın da sebep olabileceğini, hatta gasp, dolandırma, hırsızlık, miras gibi sebeplerle de bir kişinin başkasında hakkının bulunabileceğini kabul etmemiz gerekir. Borç kav-

<sup>40</sup> Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru'l-fikr, 1408/1988), 3: 101.

<sup>41</sup> Mâlik b. Enes el-Asbahî, *Muvattau Mâlik*, nşr. M. Fuad Abdülbaki (İstanbul: Çağrı Yay., 1981), “Buyû' (31)”, 39 (2: 672-673).

ramı çerçevesinde belirttiğimiz gibi, bu kavram da Câhiliye Dönemine has şartlar içerisinde yalnızca hakiki kişilerin kendi aralarında cari olan malî haklarla ilgili olup, kurumsal herhangi bir anlam taşımamaktadır.

Eğer bu hak belirlenen vade içerisinde hak sahibine ödenmezse, taraflar arasında yeni bir akit yapıldığı, bu akitle alacaklının anamalına ilave bir fazlalığın kendisine verilmesini şart koştuğu, borçlunun da bunu kabul ettiği yine Zeyd b. Eslem'in açıklamasından anlaşılmaktadır. Onun anlatımında ilginç olan, Câhiliye Dönemi'nde ribâ karşılığında olmaksızın borç verilebildiği, ribânın ödenmeyen borçlar için işletildiğidir. Bunu yadırgamamak gerekir; zira insanlar arasında akrabalık, sevgi ve dostluk bağlarının bulunduğu her ortamda böylesi yardımlaşmalara şahit olunabilir. Ancak yine de bu, câhiliyede borcun sürekli olarak böyle verildiğini, ribânın yalnızca vadesinde ödenmeyen borçlar için işletildiğini garanti etmez.

Nitekim Cassâs'ın yukarıda zikrettiğimiz ribâ tarifi, câhiliye Araplarının ilk akit ile birbirlerine ribâ karşılığında ödünç verdiklerine delalet etmektedir. Taberî'nin, Abbas b. Abdilmuttalib'in Sakif kabilesinden bazı kişilere ribâ karşılığında ödünç verdiğini rivayet etmesi de<sup>42</sup> ödünç ribâsının Câhiliye Dönemi'nde bulunduğunu göstermektedir. Yine bunu gösteren diğer bir delil Süddî el-Kebîr'in (ö. 128/745) rivayetine dayanarak, Ebu'l-Hasen el-Vâhidî (ö. 468/1076)<sup>43</sup> ile İbnü'l-Cevzî'nin<sup>44</sup> Abbâs b. Abdilmuttalib ile Hâlid b. Velîd'in Câhiliye Dönemi'nde ribâ karşılığında ödünç veren ortaklar olduğunu bildirmeleridir. Râzî (ö. 760/1359) de câhiliye ribâsının ödünçten doğan türünü kabul etmekte, câhiliye Araplarının mallarını her ay belli bir meblağ alırken anamalları baki kalacak şekilde ödünç verdiklerini belirtmektedir.<sup>45</sup> İktisadi şartlarda bu fazlalığın aylık taksitler halinde olabildiği gibi, yıllık veya yarıyıllık da olmuş olabileceğini tahmin etmek zor değildir. Anlaşılan o ki, Câhiliye Dönemi'nde ribâsız olarak da ödünç verilebilmektedir; fakat eğer verilen ödünce ribâ işletil-

<sup>42</sup> Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3: 106.

<sup>43</sup> Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu nüzüli'l-Kur'ân*, nşr. Kemal Besyuni Zağlul (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1411/1991), 96.

<sup>44</sup> Ebu'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Kuraşî el-Bağdâdî (İbnü'l-Cevzî), *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Beirut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1384/1964), 1: 332.

<sup>45</sup> Fahreddin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn el-Hasen b. Ali et-Teymî er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)* (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1411/1990), 7: 75.

lecekse o zaman ribâ akdi ödünç akdiyle eşzamanlı olarak yapılmaktadır. Bu yönüyle o, günümüzdeki faiz işlemleriyle paralellik arz etmektedir.

Zeyd'in açıklamasında geçen *hak* kavramına dayanarak, cāhiliye ribâsının o dönemdeki her türlü malda cereyan ettiği sonucuna ulaşmamız yadırganabilir. Ancak İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/939) Saîd b. Cübeyr'in (ö. 95/713) görüşü olarak sunduğu bir rivayette yer alan "mal" tabirinde bu durum daha açık olarak kendini göstermektedir. Onun rivayetine göre cāhiliye ribâsı şöyleydi: Bir kişinin başka birisinde *malı* olurdu. Vade geldiğinde malını ister, borçlu ödeyebilirse öder, ödeyemezse 'Bana mühlet ver, ben de malımı artırayım' teklifinde bulunur, bu teklif üzerinde anlaşılırdı.<sup>46</sup> Öte yandan Taberî'nin Zeyd b. Eslem'den yaptığı bir rivayet de bu hususta açık bir delil olarak önümüzde durmaktadır. Oğlu Abdurrahman (ö. 182/798) vasıtasıyla ondan gelen rivayet şöyledir:

Cāhiliye Dönemi'nde ribâ hem [malı] katlandırarak artırma hem de [hayvanın] yaşı yönünden meydana gelirdi. [Hayvanın yaşı hususundaki ribâ şöyleydi]: Kişinin aşırı borcu olurdu. Vade sonunda [alacaklı] ona gelir, 'Ödüyor musun, yoksa artırıyor musun' derdi. Eğer ödeyecek bir şeyi varsa öderdi. Aksi halde alacaklı [ödemesi veya vermesi gereken hayvanı] daha üst yaştan [bir hayvan] olarak belirlerdi. Sözgelimi, şayet [borcu] bir yaşında bir deve ise, ikinci sene iki, sonraki sene üç, daha sonraki sene ise dört yaşında bir deve olurdu. (Borç ödenmediğinde), bu böyle yükselerek giderdi. Mallardaki (العَيْن) [ribâ ise şöyle olurdu]: [Alacaklı] borçluya geldiğinde, eğer borçlunun bir şeyi yoksa bir yıl erteleme karşılığında borcunu ikiye katlardı. Gelecek yıl da ödeyemezse, aynı şekilde yine ikiye katlardı. Sözgelimi, yüz dirhem sonraki yıl iki yüz, daha sonraki yıl ise dört yüz dirheme çıkardı. Ya her sene böyle ikiye katlar ya da öderdi.<sup>47</sup>

Zeyd b. Eslem'in gayet sarıh olan bu açıklaması, hayvana endeksli cāhiliye ribâsının oranı hakkında bilgi vermekte, günümüzdeki tefeci faizi gibi, onun yıldan yıla nasıl katlanarak arttığını göstermektedir. Onun bu açıklamasındaki

<sup>46</sup> Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî (İbn Ebî Hâtim), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm müsneiden 'an Rasûlillah sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve's-sahâbeti ve't-tâbi'în*, nşr. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke-Riyad: Mektebetü nizâr, 1417/1997), 3: 759.

<sup>47</sup> Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4: 90.

hayvanı örnek kabilinden kabul ederek, câhiliye ribâsının evcil hayvanların tamamında cari olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca onun, ribanın cari olduğu nesne olarak gösterdiği aynî mal (العَيْن) tabirinin kapsam alanına, dinar, dirhem vb. mallar girmektedir.<sup>48</sup> Bu anlam, İmam Mâlik'in ondan yaptığı, bizim de yukarıya alıntıladığımız rivayetle aynı kapıya çıkmaktadır. Fakat onun açıklamasında dikkat çeken en önemli husus, "Eğer ödeyecek bir şeyi varsa öderdi." cümlesinde kendini göstermektedir. Onun bu cümlesi, ödenen fazlalığın anamalla aynı cins maldan olmasını câhiliye ribâsının mutlak bir şartı olmaktan çıkarmaktadır.

İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgilerden, câhiliye ribâsının veresiye alışveriş ve ödünç neticesinde oluşan borçlarla sınırlı kalmadığı, İslâm'dan önceki dönemde sermayedarların çiftçilerle selem/selef muamelelerinin de bazen ribâ ile sonuçlandığı anlaşılmaktadır. Onun, Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 115/733) ile İkrime'ye (ö. 107/725) dayandırarak verdiği bilgiye göre, Abbas b. Abdilmuttalib (ö. 32/653) ile Osman b. Affân (ö. 35/656) ortaklık kurarak çiftçilerle hurma üzerinden selem yaparlardı. Yani, önden para vererek, olgunlaştığında teslim almak üzere ağacındaki hurmayı satın alırlardı. Hurmalarını almaya gittiklerinde hurma sahibi, "Malınızı aldığınız takdirde, kendim ve ev hakim için yeterli mal kalmayacak; yarısını alsanız da [diğer yarısını] artırarak / ribâ işleterek size ödesem olmaz mı?" der, onlar da bu teklifi kabul ederlerdi. Kendisine haber verilince, Rasulüllah bunu onlara yasaklamıştır.<sup>49</sup>

Câhiliye ribâsıyla ilgili olarak tartışılması gereken diğere bir konu da artırma teklifinin alacaklıdan mı yoksa borçludan mı geldiğinin tespitidir. İlgili rivayetlerin genelinden anlaşıldığına göre, alacaklı borcun vadesi karşılığında anamala ilaveten fazla bir miktar ödemesini borçlusundan talep etmektedir. Birkaç rivayette ise, artırma teklifini borçlunun yaptığı kayıtlıdır. Mesela, İbn Ebî Hâtim'in Saîd b. Cübeyr'den naklettiği ve bizim de yukarıda zikrettiğimiz açıklama böyledir. Keza Mukâtil b. Süleyman'nın (ö. 150/767) câhiliye ribâsı tasvirinde de teklifin borçludan geldiği görülmektedir: "[Câhiliye ribâsı] şöyleydi: Bir kişinin başka birisinde alacağı (المال) olurdu. Vadesi geldiğinde alaca-

<sup>48</sup> Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, nşr. Mahmud Muhammed Şakir (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, ts.), 7: 205 (4 numaralı dipnot).

<sup>49</sup> İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1: 332; Gül, *Kur'an'da Faiz Yasağı*, 150-151.

ğını borçlusundan isterdi. İşte o zaman borçlu ‘Bana mühlet ver, ben de sana malını artırayım’ derdi.”<sup>50</sup>

Borcu, belli bir miktarını kırarak vadesinden önce ödemenin cāhiliye ribâsı kapsamına girip girmediğini tartışmadan bu araştırmaya son vermek büyük bir eksiklik olur. Her iktisadi ortamda rastlanabileceği gibi, Cāhiliye Dönemi’nde de indirim yapılarak borcun vadesinden önce ödenmesi neticesinde borçlu lehine az veya çok bir menfaat sağlanması söz konusudur. İlk bakışta bu işlemde borçlu lehine ortaya çıkan menfaat, tersinden bir okumayla cāhiliye ribâsı kapsamında değerlendirilebilir. Ne var ki, böyle bir mantık yürütmeyeyle bu konuda hemen karar vermek yersiz bir acelecilik olur. Konuyu inceleyen İslâm alimleri konuyu tartışmışlar, bu uygulamanın cāhiliye ribâsı olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği hususunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir.<sup>51</sup>

Doğrusu, alacaklının alacağının bir kısmından gönül rızasıyla vazgeçmesinin, belki de hediye etmesinin cāhiliye ribâsı ile ilgisini kurmak zor görünmektedir. Borcu kırarak ödeme işlemi borçlu lehine ortaya çıkan ve vade azaltmanın karşılığı olan fazlalığa Cāhiliye Dönemi’nde ribâ dendiğini gösteren herhangi bir bilgiye de sahip değiliz. Fakat bunun tam tersini gösteren bir rivayet bulunmaktadır. Hz. Peygamber Hicretin dördüncü yılında (Miladî 625) Nadîr Yahudilerinin Medine’den sürülmelerini emrettiğinde, onlardan birçok kişi bazı insanlarda vadesi gelmemiş alacaklarının bulunduğunu söylemiş, o da onlara, ‘İndirim yapın, hemen (vaktinden önce) tahsil edin’ (ضعوا وتعجلوا) teklifinde bulunmuş, onlar da bu teklifi kabul etmişlerdir.<sup>52</sup>

Eğer bu muamele ribâ olmuş olsaydı, Hz. Peygamber Nadîr Yahudileriyle böyle bir anlaşma yapmazdı. Zira ribâcılığın iyi bir kazanç yolu olmadığını cāhiliye Araplarından bazıları da zaman zaman dile getiriyordu.<sup>53</sup> Sözgelimi, Mekkeliler Kabe’yi onarmaya teşebbüs ettikleri zaman, Mahzûm oğullarından Ebû Vehb, Kureyşliler’den ribâlî satışlardan sağladıkları gelirleri Kutsal Ev’in

<sup>50</sup> Mukâtil b. Süleyman el-Belhî el-Horasânî, *Tefsîru’l-hams mie âyeh mine’l-Kur’ân*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ayniyat no: 245554, Yer no: 19116, 45b.

وذلك أن الرجل كان يكون له على الرجل مال فإذا حلَّ الأجل طلبه من صاحبه فيقول المطلوب آخر عني وأزيدك على مالك.

<sup>51</sup> Bkz. İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid*, 2: 128; İbnü’l-Kayyim, *İlâmü’l-Muvakkî’in*, 2: 135-137.

<sup>52</sup> Dârekutnî, “Buyû’”, 190-194.

<sup>53</sup> Gül, Kur’ân’da Faiz Yasağı, 185.

tamiri işine karıştırmamalarını istemiştir.<sup>54</sup> Aynı şekilde, alışveriş ribâsının taraflarına yaptıkları işin doğru bir iş olmadığı (لا يَجِلُّ) söylendiği zamanlar da olmuştur.<sup>55</sup>

Buraya kadar referansta bulunduğumuz rivayetleri dört grupta mütalaa edebiliriz. Birinci tür rivayetlerde, veresiye alışveriş sonrasında müşterinin (selemde mal sahibinin) borcunu ödeyememesi üzerine, satıcının ona verdiği yeni bir vade karşılığında anamalnya ilaveten aldığı fazlalığa ribâ denmektedir. Veresiye alışveriş terkinin yerini ikinci tür rivayetlerde borç kavramı, üçüncü tür rivayetlerde ödünç terimi, dördüncü tür rivayetlerde de hak kelimesi almaktadır. Ancak borç kavramı bu kelimelerin hepsini kapsayan bir anlam alanına sahiptir. Bu yüzden câhiliye ribâsının borçlanma neticesinde ortaya çıktığını söylememiz yanlış olmaz. Rivayetlerde ribâyâ neden olan borcun haklı nedenlere dayandığı izlenimi veren bir anlatım üslubu söz konusudur. Fakat borç (الدين) kavramı haklı veya haksız, meşru veya gayrimeşru her türlü borcu kapsamaktadır. Bu noktadan hareketle, borç kavramının ismen geçtiği rivayetlerin haksız ve gayrimeşru borç sebep ve kaynaklarını da kapsadığını düşünebiliriz. Böyle bir düşünce câhiliye diye adlandırılan ortamın dinamiklerine de aykırı değildir.

Konuyu bitirmeden önce bir hususa daha temas etmemiz yerinde olacaktır. O da câhiliye ribâsının oranının ne olduğudur. Doğrusu, toplumsal bir düzenin, özellikle nizami bir Devlet yapısının ve hukuk sisteminin bulunmadığı, bunun yerine kabilelerin güçleri, statüleri, nüfuzları ve birbirleri üzerinde kurdukları üstünlükleri tarafından belirlenen kaba kuvvete dayalı ve değişken bir dengenin hüküm sürdüğü bir ortamda düzenli ve makul bir faiz oranından bahsetmenin zorluğu ortadadır. Yine nizami bir Devlet yapısının bulunmaması nedeniyle Câhiliye Dönemi'nde faizin oranını belirleyecek resmi araçların varlığı da söz konusu olamaz. O zaman câhiliye ribâsının oranlarını etkileyen faktörler olarak geriye ihtiyacın doğurduğu talep, fakirlik, muhtaçlıktan kaynaklanan çaresizlik, piyasa hareketleri, diğer iktisadi şartlar, güven veya güvensiz-

<sup>54</sup> Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sakkâ v.dğr. (Beirut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, ts.), 1: 206.

<sup>55</sup> Mukâtil, *Tefsîru'l-hams mie âyeh*, 45b; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3: 103; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2: 545.

lik ortamı, kabilesel ilişkiler, akrabalık ilişkileri, insani-ahlaki değerlere riayet derecesi, güç hiyerarşisi, sermayedarlar arasındaki rekabet ve civar ülke ve memleketlerde takdir edilen faiz oranları kalmaktadır.

Daha da artırılabilir bu faktörler Cāhiliyedeki ribânın kişiden kişiye, yöreden yöreye ve dönemden döneme değişen karakterine işaret etmektedir. Bu da yaygın olarak uyulan bir orandan söz edilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Fakat biz yine de cāhiliye ribâsı ile ilgili rivayetlerden ve İslâm öncesi Cāhiliye Araplarının ticari ilişki içerisinde buldukları ülkelerde, özellikle Bizans ve İran'da yaygın olan faiz oranlarından hareketle tahmini bir rakama ulaşabiliriz. Özellikle Bizans İmparatorluğu'nda değişik zamanlarda uygulanan faiz oranları ile ilgili bilgiler, Hicaz bölgesindeki ribâ oranlarını tespit etmede önemli bir yardım olarak değerlendirilmelidir. Çünkü İslâm'dan hemen önceki dönemde Bizans Devleti iktisadi açıdan yalnızca Hicaz bölgesinde değil, aynı zamanda bütün Arap Yarımadası'nda son derece etkili görünmektedir. Bizans'la yakın ticari ilişki içerisinde bulunan Mekke ve Medine şehir ekonomilerinin tamamen müstakil kalması ve bu ülkedeki iktisadi uygulamalardan etkilenmemesi düşünülemez.

Kureyşliler'in yakın ticari ilişki içerisinde buldukları Bizans İmparatorluğu'nda Milâdî 528 yılında faiz hadleri, sanatkârlar ve mahalli tacirler için % 8, deniz aşırı ülkelerde ticaret yapacak kimseler ve aynı eşya borçluları için % 12 ile sınırlandırılmıştır. İmparator Jüstinyen (krallık dönemi: M.S. 527-565), 12 levha kanunlarında tadilat yaparak ticari kredi faizini % 12 ile sınırlandırırken, kralın çevresinden alınacak faizin en fazla % 4 olabileceğini kanuni teminat altına almıştır. Mısır'da faiz oranları önceleri % 12 ile sınırlandırılmasına rağmen, Miladi yedinci asrın başlarından itibaren Bizanslı faizcilerin etkisiyle tırmanışa geçerek bilhassa çiftçilere verilen kredilerde % 50 civarlarında seyretmeye başlamıştır.<sup>56</sup>

Hasan Zeme, civar ülkelerdeki bu faiz oranlarından hareketle, İslâm'dan hemen önceki muamelelerde tahakkuk ettirilen ribânın oranını belirlemeye çalışmakta ve % 10 oranı üzerinde durmaktadır.<sup>57</sup> Hasan Zeme'nin izlediği yo-

---

<sup>56</sup> Gül, Kur'ân'da Faiz Yasağı, 187.

<sup>57</sup> Hasan Zeme ve Muhammed Faruk, *Faiz Tarihi ve İslâm*, trc. Osman Şekerci (İstanbul: Sinan Yayınevi, 1968), 21.



lun ilmi ve isabetli olduğu hususunda hiçbir şüphemiz yoktur. Fakat bahsedilen civar ülkelerde kanuni sınırlandırma olduğu halde faiz oranları % 10'un üzerinde seyrederken, hatta tarım sektöründe bu oran % 50'lere tırmanmışken, üzerinde önemli bir siyasi kontrol bulunmayan câhiliye ribâsının oranının % 10 civarında olduğunda ısrar etmek, bize pek inandırıcı gelmemektedir.

Zeme'nin değerlendirmesinde hesaba katılmayan husus, Hicaz bölgesinin özel şartlarıdır. Oysa bu şartları birincil etken olarak dikkate almak gerekmektedir. Bu şartlar göz ardı edilmediğinde, sırf civar ülkelere bakarak ribâ oranını tespit etmenin zorluğu ortaya çıkar. Hicaz'ın yukarıda değindiğimiz siyasi ve ekonomik şartları, ribâ oranlarının Bizans İmparatorluğu ve Mısır'a göre daha yüksek olmasını gerektirmektedir. Bu duruma bakılarak câhiliye ribâsının normal piyasa şartlarında cari türü için altın para bazında yıllık en az % 20-25 civarında bir rakam verilebilir.<sup>58</sup> Bununla birlikte, Hicaz bölgesinin İslâm öncesi tarihi şartlarında çeşitli faktörlere bağlı olarak câhiliye ribâsındaki oranların kişilerin statülerine, yerleşim birimlerine ve dönemlere göre değişiklik arz ettiğini dikkatten kaçırmamak gerekir. Yukarıda atıfta bulunduğumuz rivayetler, ribânın en acımasız biçimlerinin uygulandığı câhiliye toplumunda oranların zaman zaman anamalin iki katına, yani % 100 seviyesine kadar çıkabildiğini gözler önüne sermektedir. Bu fırsatçı ve istikrarsız görünümü, onu günümüzdeki tefeci faizine yaklaştırmaktadır. Devlet kontrolünde olmaması ve kayıt altına alınmaması, bu benzerliği daha da artırmaktadır.

Son olarak câhiliye ribâsının türleri hakkında da birkaç noktaya dikkat çekmek istiyoruz. Her şeyden önce belirtmemiz gerekir ki, câhiliye ribâsını konusu bakımından reel ve nominal olarak ikiye ayırmak mümkün değildir; onun değeri kendinden olan hakiki mal üzerinden hesaplanması buna engeldir. Hesaplanışı veya uygulanışı bakımından ise, onun basit ve bileşik türlerinden bahsetmek mümkündür. Keza onu, borcun veya ödünçün kullanılma amacı bakımından üretim ve tüketim ribâsı, borcun veya hakkın dayandığı işlemler açısından, alışveriş, ödünç ve selem ribâsı ve ödenmesi gereken diğer haklardan kaynaklanan ribâ, oranları açısından piyasa ve tefeci ribâsı, gelir grupları açısından varlıkların veya yoksulların aldıkları veya verdikleri ribâ gibi türle-

<sup>58</sup> Gül, *Kur'an'da Faiz Yasağı*, 188.

re de ayırabiliriz.<sup>59</sup> Türleri itibariyle o, şeklen günümüzdeki faiz olgusunu andırırsa da işleyiş ve uygulanış biçimi ve fonksiyonları itibariyle daha çok tefeci faizine benzemektedir. Unsurları ve özellikleri, onun bu yönünü daha da belirginleştirecektir.

### 3. UNSURLARI VE ÖZELLİKLERİ

Câhiliye Dönemi'nde bilinen ve uygulanan ribâyı ribâ yapan birtakım özellikler ve karakteristikler vardır. Onun yapıtaşlarını oluşturan, binasını ören, onu diğer haksız kazanç yollarından ayıran bu özellikleri belirlememiz, konumuz açısından oldukça önem arz etmektedir. Çünkü onun sınırlarının genişletilmesi, câhiliye toplumunda bulunup şeklen biraz farklı olmakla birlikte onunla aynı fonksiyonları icra eden muamelelerin onun kapsamına dahil edilmesi ve özellikle çağdaş faiz uygulamalarının ne kadarının onun kapsamına girdiğinin belirlenmesi büyük oranda bu özellikler nazarıtibara alınarak mümkün olabilecektir. Kısacası, ona "câhiliye" vasfı kazandıran özelliklerin ve unsurların bilinmesi, ona kıyasla belirlenen ribâ benzeri muamelelerin tespit edilmesinin yolunu açacaktır.

Yukarıya alıntıladığımız tasvirlerde de müşahede edilebileceği gibi, câhiliye ribâsının en önemli unsuru insandır; her tür faizli muamelede olduğu gibi, ribâ muamelesinde de alacaklı ve verecekli tarafların bulunması şarttır. Sırası gelmişken, bu muameledeki tarafların hakiki kişiler mi, yoksa hükmi / tüzel kişiler mi olduklarını tartışmak yerinde olacaktır. Yukarıdaki rivayetlerde geçen bilgiler, câhiliye ribâsındaki alacaklı ve verecekli tarafların gerçek kişiler olduklarını açık bir biçimde göstermektedir. Câhiliye Dönemi'nde Hicaz Bölgesinde ciddi bir Devlet yapısının bulunmayışı, dolayısıyla tüzel kişilik kazanacak biçimde herhangi bir kurumsallaşmaya gidilmemesi de ribânın taraflarının gerçek kişiler olduğunun önemli bir kanıtıdır. Bu özelliği sebebiyle onu günümüzdeki tefeci faizine benzetebiliriz.

İslâm'dan hemen önceki Hicaz coğrafyasında Bizans veya Sasani Devleti gibi kurum ve kuruluşlarıyla teşekkül etmiş düzenli bir Devletten söz etmek mümkün olmadığından, câhiliye ribâsını kamu borçlarıyla ve kurumsal borçlar-

---

<sup>59</sup> Ayrıntılar için bk. Gül, *Kur'an'da Faiz Yasağı*, 135 vd.

la değil, gerçek anlamda kişisel borçlarla ilgili görmek gerekir. Kişisel borçlar kişisel amaçlı olup topluma hizmet amacı taşımaz, miktarları sınırlı olup kısa vadeli, gönüllülük esasına dayandığından verilmesi hukuken zorunlu değildir, fakat vadesi dolduğunda ödenmesi zorunludur. Câhiliye ribâsı, anladığımız kadarıyla, bir Devletin hazinesini denkleştirme, acil ihtiyaçlarını giderme, bütçe açıklarını kapatma, kalkınma finansmanı sağlama, toplum hizmeti yapma vb. sebeplerle aldığı borçlara<sup>60</sup> ödediği faizi kapsamamaktadır. Zira hem Cahiliye Dönemindeki siyasi ve idari yapılanmada bu tür uygulamalar bulunmamaktadır hem de “Kavramın Açılımı” başlığı altında zikrettiğimiz rivayetler câhiliye ribâsının kişisel borçlarla ilgili olduğunu göstermektedir.

Bu noktada Câhiliye Dönemi'nde Sakif kabilesine mensup Amr oğulları ile Kureyş kabilesinin Benî Mahzûm koluna mensup Muğîre Oğulları arasında ribâ karşılığında borç muameleleri yapılması<sup>61</sup> esas alınarak, bu boylardan her birinin bir kurum olduğu düşüncesinden hareketle, câhiliye ribâsının kurumlar arasında da cari olduğu ileri sürülebilir.<sup>62</sup> Ancak ilgili rivayetlerden, bu iki kabile arasında bir ticaret ve borçlaşma anlaşması yapıldığı görülse de ayrıntıya inildiğinde birbirlerinden borç veren ve alan tarafların bu boylara mensup gerçek fertlerin, özellikle de aldıkları borçları ekseriyetle ticari faaliyetlerinde değerlendiren tüccarların olduğu anlaşılmaktadır. Bu rivayetlerde birbiriyle ribâlı muameleler yapan gerçek kişilere ait bazı isimler bile yer almaktadır.

Öte yandan Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/777) verdiği bilgilerde de Câhiliye Dönemi'nde Sakiflilerle Muğîre Oğullarının birbirleriyle veresiye alışveriş yaptıkları, vade geldiğinde borcunu ödeyemeyen borçlunun satıcıya, “Sen bana mühlet ver, ben de sana (borcumu) artırayım.” dediği kayıtlıdır.<sup>63</sup> Onun verdiği bu bilginin, câhiliye ribâsında taraflar arasındaki diyalogları betimleyen diğer bilgilerle örtüşmesi, adı geçen iki kabile arasında tüzel kişiliğe ait diyebileceğimiz bir uygulamanın olmadığını açıkça gözler önüne sermektedir. Adı geçen

<sup>60</sup> Devletin borçlanma nedenleri hakkında bkz. Şebnem Tosunoğlu, “Kamu Maliyesi”, *Kamu Maliyesi* içinde, ed. Ş. Tosunoğlu ve T. Ergül (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi, 2012), 149-151.

<sup>61</sup> Taberî, *Câmi'ul-beyân*, IV, 90; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, II, 548-49.

<sup>62</sup> Gül, *Kur'ân'da Faiz (Ribâ) Yasağı*, 139-142.

<sup>63</sup> Ebû Abdullah Süfyân b. Sa'd b. Mesrûk es-Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-sevrî rivâyetu Ebî Ca'fer Muhammed 'an Ebî Huzeyfe en-nehdî 'anh*, nşr. İmtiyaz Ali Arşî (Beyrut, 1402/1983), 80.

kabilelere tüzel kişilik atfedilse bile, gerek onun, gerekse diğer ravilerin rivayetlerinde, birbirleriyle ribâlı muameleler yapan kişilerin gerçek kişiler olması hasebiyle, kabilelerin tüzel kişiliklerinin bu muamelelerden herhangi bir maddi kazanç sağlamadığı, zarar görmediği veya borcun ya da ribâ gelirin toplumsal hizmetlerde kullanılmadığı açıkça görülmektedir. O halde cāhiliye ribâsının taraflarından birinin veya her ikisinin bu manada tüzel kişiler olduğu söylene-  
mez.

Cāhiliye ribâsının unsurları elbette taraflarla sınırlı değildir; alacaklının verecekliden tahsil etmesi gereken bir anamalin bulunması, alacaklının anamala ilaveten bir fazlalık almayı şart koşması, bunu da verecekiye tanıdığı bir vade karşılığında yapması da ribâ muamelesinin diğer önemli parçalarını oluşturur. Netice itibariyle cāhiliye ribâsı, alacaklı, verecekli / borçlu, anamal, verecek / borç, fazlalık, şart koşma ve vade yedilisinin kombinasyonu üzerine kurulu bir muameledir. Ne var ki, her şey bu resimde görüldüğü kadar basit değildir; resimde yer alan bu unsurlar şekilsel olup, izaha muhtaçtır.

Cāhiliye Dönemi'nde ribâ işletilen anamal, çoğunluk itibariyle, o dönemin para birimleri olan altın (dinar) ve gümüş (dirhem) cinsinden olsa da zaman zaman bunlarla sınırlı kalmayıp, canlı hayvan da dahil hemen her türlü maldan takdir edilebilmektedir. Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla, ribâ işletilen mal çoğunlukla altın veya gümüş olsa da diğer mallardan olmasının önünde de herhangi bir engel bulunmamaktadır. Canlı hayvandan ribâ alınması bunun delilini teşkil etmektedir. Bu mallar, hakiki mal cinsinden olup, varlığı itibari olan mallardan değildir. Yine bu mallar öz değere sahip olup, değerleri kendilerinden ve hakikidir, itibari değildir.

Burada diğer bir unsur olarak, ribâlı muamelelerde alacaklı ve verecekli taraflar arasında bir ödünç, veresiye alışverişi ve selem gibi muameleler gereğince tahakkuk eden bir borç veya aynı cins malların veresiye olarak mübadele edildiği bir takas sözleşmesinin akdedilmesini de zikretmeliyiz. Cāhiliye ribâsı genel olarak bu üç tür akit neticesinde ortaya çıkmaktadır.<sup>64</sup> Ancak yukarıda zikrettiğimiz rivayette Zeyd b. Eslem'in hak kavramı üzerinden yaptığı izah, bu üç akdin dışındaki akitlerde de Cāhiliye ribâsının cari olabileceğini göstermek-

---

<sup>64</sup> Ayrıntılar için bkz. Ahmad, "Ribâ Teorisi", 454, 457-461.

tedir. Biz onun bu izahına dayanarak, Câhiliye döneminde, ortaklık kurma, ücret karşılığında çalışma, iş yapma, miras paylaşma vs. işlemler neticesinde taraflardan birinin diğerinden alması gereken bir hakkı doğsa ve bu hakkın ödenmesi anamala eklenen bir fazlalık karşılığında ertelense bunun da ribâ sözleşmesi kabul edildiğini söyleyebiliriz.

İnsanlar arasında iktisadi hak doğuran bu işlemlerle ilgili olarak yaptığımız değerlendirmelerden, Câhiliye ribâsının ilk akitte söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Bizim bu değerlendirmemizi yukarıda naklettiğimiz rivayetler de büyük oranda desteklemektedir. Fakat ödünç verme işleminde biraz farklı bir durum müşahade edilmektedir. Bu akitler baştan itibaren ribâ şartını haiz olabileceği gibi, ilk akit ribâsız, borç ödenmediğinde yenilenen akit ise ribâlı olabilmektedir. Ödünçün borç akdi olmasından hareketle aynı durumun bütün borç akitlerinde geçerli olduğu zannedilmemelidir. Veresiye alışveriş de bir borç akididir. Fakat borcun tahakkuk ettiği ilk akitte peşin alışverişe nispetle alınan fazlalık riba değil, vade farkıdır. Müşterinin vadesinde ödemediği borcun yeniden ertelenmesi için yapılan yeni sözleşme ile alınan ikinci fazlalık ise, anamal üzerine şart koşulan bir fazlalık olması itibarıyla ribâ kavramının muhtevasına girmektedir.<sup>65</sup>

Câhiliye toplumunda ribâ, anamal mal üzerine aynı mal cinsinden fazla ödeme yapma şartını haiz olan her türlü borç akdinde cari olan bir gelir elde etme yolu olarak kabul edilmiştir. Şart koşulmuş olma vasfı ribâyı hediye vb. den açık bir biçimde ayırmaktadır. Ancak o toplumda ribâ o kadar yaygındır ki, kavramın açılımını yaparken referansta bulunduğumuz rivayetlere bakılacak olursa, alınacak fazlalığın bir şart olarak söylenmesine bile gerek duyulmadığı rahatlıkla görülür. Bu durum Câhiliye Döneminde ribâ ile hediyenin aynı şey olduğu zehabına kapılmamıza neden olmamalıdır. Örfün burada şartın yerine geçtiği dikkatten kaçırılmamalıdır. Tariflerde bu şart unsurunun zikredilmemesi, bunun yerine yalnızca borç akdinin ve alacaklının anamalına ilaveten bir fazlalık tahsil ettiğinin söylenilmesiyle yetinilmesi bundan olabilir.

Aynı şekilde ribânın cari olduğu borç akitlerinin borçlu ile alacaklı tarafların hür iradeleri (icap ve kabulleri) ile yapılmış olduğunun tahmin edilmesi

<sup>65</sup> Ahmad, "Ribâ Teorisi", 458.

de zor değildir. Çünkü hür irade bulunmadığı zaman, mesela tehdit, şantaj, kaba kuvvet vb. yollarla borçlunun fazlalık şartını kabule mecbur bırakılması halinde akit, akit olmaktan çıkarak gasp, zorla alma, el koyma vb. haksızlıklara dönüşür. Hür irade şartı onu böylesi diğer haksız ve gayrimeşru kazanç yollarından ayırır. Ancak malî kayba uğrayan kişi bir fırsatını bulup hakkını talep ettiğinde onun hakkını irtikap eden kişi bir sözleşme ile borcunu bir fazlalık karşılığında erteletse, Cāhiliye Döneminde buna da ribâ deneceği aşikârdır. Bizim bu yorumumuz, ribâ dışındaki fâsit kazanç yollarını meşru gördüğümüz gibi bir izlenim uyandırmamalıdır. Tam aksine bunların çoğu, baskı, tehdit, kaba kuvvet ve fiili şiddet uygulamaya dayanması, insan onurunu ve iradesini yok sayması itibariyle ribâdan çok daha fazla gayriahlaki ve gayrimeşrudur. Bununla birlikte şunu da belirtmek gerekir ki, ribâ muamelesinin borçlunun iradesi ile akdedilmesi, onun iktisadi olarak buna mecbur kalmaması anlamına gelmemektedir. Cāhiliye Dönemi şartlarında borçlunun iktisadi bir zorunlulukla karşılaşmadıkça böyle bir muameleye razı olmayacağı açık bir gerçektir.

Bu noktada ribâ muamelesi ile veresiye alışveriş ve kira arasındaki farklara da dikkat çekmemiz yerinde olacaktır. Eğer aralarındaki farklar ortaya konmazsa bu işlemler kolaylıkla birbiri ile karıştırılabilir. Kısaca ifade etmek gerekirse, ribâ muamelesinde borcu erteleme karşılığında alınan fazlalık anamalla aynı cinsten iken, diğer iki muamelede böyle bir durum söz konusu değildir. Doğrusu, veresiye alışverişte de belli bir vadeye karşılık alınan bir fazlalık vardır. Fakat bu fazlalık, ribâda olduğu gibi, anamalla aynı cinsten bir fazlalık olmayıp, satışın konusunu teşkil eden anamalin genellikle altın ve gümüş para cinsinden başka bir malla fiyatlandırılan veresiye değerindeki artışı ifade etmektedir.

Öte yandan veresiye alışverişte satıcının sermayesini ticari mallara yatırması, kâr kadar zararı da göze alması, malını depolamak, korumak, satışa hazır hale getirmek ve nihayet satmak için üreticiden nakliyeciyeye, aracından işçiye kadar pek çok kesimle birlikte çalışması, gerektiğinde insanlara iş yerinde iş vermesi vb. süreçlerde tam bir ekonomik hareketlilik söz konusu iken, ribâcılık faaliyetlerinde bunların neredeyse hiç birisi bulunmamaktadır. Bu bakımdan bir malın peşin fiyatı ile veresiye fiyatının farklı olması piyasa şartlarını aşmadığı sürece her toplum tarafından normal karşılanırken, neredeyse hiçbir iş yapmadan, topluma herhangi bir ekonomik katkı sağlamadan paradan

para veya maldan mal üretme mekanizmasının ortaya çıkardığı ribâ kazancına aynı nazarla bakılmamıştır. Câhiliye Araplarının önemli bir kesimi de benzer gerekçelerle olmalı ki, veresiye alışverişte müşterinin ödediği vade farkını normal bir durum olarak görmüş, onu hiçbir zaman ribâ olarak isimlendirmemiş, buna karşın ribâyı hoş karşılamamış, onu gayrimeşru veya helal olmayan bir kazanç yolu olarak görmüştür.<sup>66</sup> Onların ribâdan kazanç sağlayan sermayedarlarının böyle bir düşünce içerisinde olmayacağı ise izahtan varestedir.

Kira sözleşmesine gelince, bu, bir malın kullanılmak veya ürünlerinden yararlanılmak üzere bedeli karşılığında belli bir süre için başkasına bırakılmasıdır.<sup>67</sup> Bu muamelede, bir işte kullanabilen veya ürünlerinden yararlanılabilen mallar kiralanmaktadır ki, bunlar paralardan (altın ve gümüş) da gıda maddelerinden de farklıdır. Zira faizin ana maddesi olan para, bir mal olarak ne bir işte bizzat kullanılabilir ve ne de ürün verici bir niteliğe sahiptir. Gıda maddeleri ise, insanlar tarafından yenilen veya içilen mallar olup, kiralanmaya elverişli değildir. Hayvan örneğinde olduğu gibi, Câhiliye Dönemi'nde bazı mallar hem ribevî hem de kiralanın mal özelliğine sahip olabilir. Fakat kavramın özelliğinden hareketle, o dönemde kira gelirinin, hiçbir zaman kiralanın mal ile aynı cinsten olmadığını söyleyebiliriz. Öte yandan ribâ muamelesinde insanların maddi çaresizliklerini doğrudan doğruya istismar etme söz konusu iken, kiralama elverişli bir malı kullandırma ve/veya yararlandırma amaçlanmaktadır.<sup>68</sup> Bu özellikleri kirayı faizden ayırmıştır. Câhiliye Arapları da onu ribâdan ayrı bir olgu olarak görmüş olmalıdırlar.

Ribânın olmazsa olmazı olan diğer bir unsur da alacaklının anamalına ilaveten akdin bir gereği olarak aldığı fazlalıktır. Esasında ribâ denilince de bu fazlalık mal kastedilmektedir.<sup>69</sup> Ribâ olarak ödenen fazlalık mal, anamalda olduğu gibi, çoğunlukla altın veya gümüş cinsinden olsa da diğer mallardan olmasının önünde de herhangi bir engel yoktur. Keza bu mallar, hakiki mal cin-

<sup>66</sup> Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3: 103.

<sup>67</sup> İlhami Söyler, *Devlet Mallarının Kamu Finansmanı Açısından Değerlendirilmesi* (Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2005), 218.

<sup>68</sup> Kira hakkında bkz. Ali Bardakoğlu, "İcâre", *DİA*, c. 21 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 379-380.

<sup>69</sup> el-Huseyn b. Muhammed (er-Râgıb el-İsfahânî), *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnan Dâvûdî (Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1412/1992), 340.

sinden olup, öz değere sahiptir, değerleri kendilerinden ve hakikidir. Dolayısıyla, ribâ olarak ödenen fazlalık, nominal değer üzerinden bir fazlalık olmayıp, hakiki değer hesabıyla bir fazlalıktır. Ribâ olarak ödenen malın anamalla aynı cinsten olması şart olmakla birlikte, bu fazlalığın bedelinin farklı cins mallardan ödenmesinin önünde de herhangi bir engel bulunmamaktadır. Zira ribâ, neticede ödenmesi taahhüt edilmiş bir borçtur; bu itibarla önemli olan, onun şu veya bu maldan olması değil, anamala ilave edilen herhangi bir fazlalık olmasıdır.

Bu fazlalığın fiyatının veya oranının, Bizans'ta olduğu gibi, piyasa şartlarının yanı sıra fertlerin toplum içindeki itibarlarına, konumlarına, makam ve mevkilerine göre de değişiklik arzedebileceğini ifade etmeliyiz. Cāhiliye piyasasında bu fazlalık, vadenin başında veya sonunda bir defada ödenebildiği gibi, aylık, birkaç aylık vb. periyodik taksitlere de bölünebilmiştir.<sup>70</sup> Ancak bunlar alacaklı ile verecekli arasında yapılan anlaşmaya bağlı ayrıntılar kabilinden olup, ribânın unsurları ve şartları arasında yer almamaktadır. Ribâda önemli olan, alacaklıya zorunlu olarak az veya çok bir fazlalığın ödenmesidir. Ribâcı, alacağı fazlalığın hesabını yapar, onun kim tarafından ödeneceğine bakmaz. Bu itibarla, borçlunun yerine bir başkası tarafından ödenmesinin bu fazlalığı ribâ olmaktan çıkarmayacağını söyleyebiliriz.

İslâm'dan önceki dönemde yapılan ribâlı akitlerde, verecekli tarafa anamaldan daha fazlasını ödemesi şart koşulur, o da bu şartı isteyerek veya istemeyerek kabul ederdi. Bununla birlikte, fazlalık ödeme teklifi bazen verecekli- den de gelebilirdi. Diğer bir ifadeyle, cāhiliye ribâsında alacaklı tarafın ribâ almaya niyetli olması, bu niyetini açıkça dile getirmesi ve kendisine ribâ ödenmesini şart koşması veya mevcut durumun bunu gerektirmesi, borç isteyen tarafın da bunu kabul etmesi veya bizzat teklif etmesi gerekmektedir. Niyet, talep ve şart unsurları, ribâyı borçlunun hiçbir zorunluluk olmaksızın verdiği hediye vb. fazlalıklardan farklılaştırmaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz rivayetlerde geçen bilgilerde, ribâ adı verilen fazlalığın verecekli kişi tarafından ödendiği bilgisi yer alırken, bu fazlalığın verecekli- den başka bir kişi tarafından ödenmesinin ribâ kapsamına girip girmediği hususunda herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Biz, alacaklı için önemli olanın kendi eline bir fazlalık geç-

<sup>70</sup> Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7: 75.



mesi olduğu noktasından hareketle, bunun da ribâ kapsamında değerlendirilmiş olabileceğini düşünüyoruz. Keza, üzerinde anlaşılan bu fazlalığın alacaklı veya onun akrabası, ortağı, vekili ya da bir başkası tarafından alınması da ribâyı ribâ olmaktan çıkarmasa gerektir.

Araştırmamızın bundan önceki bölümlerinde de belirttiğimiz gibi, câhiliye ribâsı, alacaklının alacaklarını (anamallarını) vadelerlendirmesine veya ertelemesine karşılık isteyip aldığı fazlalık maldan ibarettir. Dolayısıyla, ribânın gerçekleşmesi için alacaklının, diğer bütün şartların yanı sıra, anamalına ilaveten istediği fazlalığın belli bir vadeye karşılık gelmesi gerekmektedir. Yani, bu fazlalık vadeye karşılık alınmakta veya ödenmektedir. Ribâ ile ilgili bütün rivayetlerde bu durum bariz bir şekilde görünmektedir. Dolayısıyla, çeşitli hadislerde adı geçen altı malın hemcinsleriyle peşin ve biri diğerinden fazla olarak alışveriş edilmelerine ribâ denmesi İslâm dönemine ait bir olgu olup, Câhiliye Dönemi'nde böyle bir isimlendirmeye rastlamak mümkün değildir. Vadeden söz açılmışken şunu da belirtmeliyiz ki, gerek Taberî'nin rivayetlerinden, gerekse Râzî'nin yorumlarından câhiliye döneminde ribâ işletilen borçların uzun vadeli değil, kısa veya orta vadeli borçlar<sup>71</sup> olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıya alıntıladığımız rivayetlerde, ribânın genel karakterinin muhtaçları sömürmek olduğu, bu yüzden de daha çok tüketim amaçlı borçlarda cereyan ettiği açıkça görünmektedir. Diğer bir anlatımla, bu rivayetlerdeki bilgilerden, ribâ muamelelerinde genellikle muhtaç insanların çaresizliklerinin istismar edildiğini anlamak zor değildir. İbnü'l-Kayyim bunu, "Öyle ki, [borçlunun] elindeki yüz [dirhem] binlerce [dirheme] çıkıyordu. Bunu da genellikle fakir ve muhtaç kişiden başkası yapmıyordu." cümlesiyle dile getirmektedir.<sup>72</sup> Câhiliye Dönemi'nde ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını giderecek başka bir iktisadi aracın olmaması, fakirleri elbette faizli işlemler yapmak zorunda bırakmıştır. Ancak bu, o dönemde ticari amaçlar, zirai faaliyetler ve diğer iktisadi yatırımlar için de ribâ karşılığında borç alınmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim biraz

<sup>71</sup> İtiraza açık olmakla birlikte, genellikle kısa vadeyle, bir yıla kadarki süre, orta vadeyle bir ila beş yıl arası süre, uzun vadeyle ise beş seneden daha uzun süreler kastedilmektedir (Sabri Orman, "Modern İktisat Literatüründe Para, Kredi ve Faiz", *Para, Faiz ve İslâm* içinde, haz. Sabri Orman ve İsmail Kurt (İstanbul: İSAV Yay., 1992), 53). Bu tasnife göre, câhiliye döneminde uzun vadeli borçlanmaların varlığından bahsetmek oldukça zor görünmektedir.

<sup>72</sup> İbnü'l-Kayyim, *İ'lâmü'l-Muvakkî'in*, 2: 103.

önce zikrettiğimiz gibi, Kureyş ve Sakif kabilelerine bağlı bazı boyların ticaretlerinde kullanmak üzere birbirlerinden ödünç para almaları, cāhiliyede ribâlı muamelelerin tüketimle ve yoksullukla sınırlı kalmadığını göstermektedir.

#### 4. İSLÂM'DA YASAKLANAN FAİZLE İLİŞKİSİ

Verdiğimiz bilgiler göstermektedir ki, cāhiliye ribâsı kahir ekseriyetle toplumun yoksul ve düşkün kesimleri aleyhine işleyen acımasız bir mekanizma, amansız bir sömürü aracıdır. Kur'ân'da, zengin bir kişinin malında akrabasının, yoksulların, yolda kalmışların<sup>73</sup> ve ihtiyacından dolayı isteyen veya istemeyen fakirlerin haklarının bulunduğu belirtilerek,<sup>74</sup> fakirlere yardım edilmesi emredilerek,<sup>75</sup> onlara ribâsız / faizsiz ödünç (*karz-ı hasen*) verilmesi öğütlenerek<sup>76</sup> ve zekat farz kılınarak,<sup>77</sup> insanların bu haksız borçlanma biçimine ihtiyaç duymaları önlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca ribâcılığın da dahil olduğu bütün haksız kazanç yollarının terkedilmesi emredilmek suretiyle<sup>78</sup> de bu haksızlığın önüne önemli bir engel getirilmiştir.

Hız. Peygamber'in peygamberliğinin ilk yıllarından itibaren bir yandan bu tedbirler aşamalı olarak uygulamaya konarak insanların borçlanma ihtiyaçları ve ribâ ödeme zorunlulukları yavaş yavaş azaltılırken, diğer yandan Kur'ân'da çeşitli münasebetlerle ribâyâ karşı gitgide sertleşen itiraz cümleleri yer almaya başlamıştır. İlgili ayetlerde ilk önce ribâcılarının ribâ elde etmek maksadıyla insanlara verdikleri malların Allah katında artmayacağı belirtilerek, ribâyâ hafif bir eleştiri yöneltilirken,<sup>79</sup> sonra Müslümanların fahiş ribâ almaları yasaklanmış,<sup>80</sup> daha sonra ribâcılıkları yüzünden Yahudilerin bazı nimetlerden mahrum bırakıldıkları hatırlatılmış,<sup>81</sup> en son olarak da ribâ tamamen haram kılın-

---

<sup>73</sup> el-İsrâ 17/26.

<sup>74</sup> ez-Zâriyât 51/19; el-Me'âric 70/25.

<sup>75</sup> el-Bakara 2/177, 215; en-Nisâ (4), 36.

<sup>76</sup> el-Bakara 2/245; el-Mâide 5/12; el-Hadîd 57/11, 18; et-Tegâbü'n 64/17; el-Müzzemmil 73/20.

<sup>77</sup> el-Bakara 2/110; et-Tevbe 9/60; el-Hac 22/78; en-Nûr 24/56.

<sup>78</sup> el-Bakara 2/188; en-Nisâ' 4/29, 161; et-Tevbe 9/34.

<sup>79</sup> er-Rûm 39/39.

<sup>80</sup> Âl-i 'İmrân 3/130.

<sup>81</sup> en-Nisâ 4/160-161.

mıştır.<sup>82</sup> Bu aşamalı yasaklama sürecinden sonra da ribâ hakkında ayetler in-meye devam etmiş, bunlarda ribâ almanın bir haksızlık (*zulüm*) olduğu kesin bir dille ifade edildikten sonra alacaklılardan, darda kalmalarından ve imkansızlıklarından dolayı borcunu ödeyemeyen borçlulara mühlet vermeleri öğütlenmiş, hatta alacaklarını onlara bağışlamalarının daha iyi olacağı belirtilmiştir.<sup>83</sup>

Görüldüğü gibi Kur'ân'da ribâ hiçbir şüpheye yer bırakmayacak biçimde haram kılınmıştır. İslâm'daki ribâ yasağının temel dayanağı ribâyı yasaklayan bu ayetlerdir. İlk bakışta bu ayetlerde gayet açık görünen ribâ kavramı, İslâm'da haram kılınan ribânın câhiliye ribâsından daha geniş bir anlam alanına sahip olduğu bilgisinden sonra biraz karışık bir durum kazanmaktadır. Bir taraftan câhiliye ribâsıyla ilgili ihtilaflar, diğer taraftan onun İslâm'da yasaklanan ribâyâ etkisi ve İslâm'da yasaklanan ribânın manası ve açılımı hakkındaki farklı görüşler bu kavramı daha da tartışmalı hale getirmektedir.

Tartışmaların temelinde Kur'ân'da geçen *er-ribâ* (الربا) kavramının belirtecinin (*harf-i ta'rif*) ahd ve cins anlamlarından hangisini ifade ettiği yatıyor. Arap dili gramerinde isim olan bir kelimenin başında belirtecin ahd için kullanılması (العهدية), o ismin anlamının muhataplar tarafından bilindiğini, cins için kullanılması ise, o ismin muhataplar tarafından bilinen veya bilinmeyen her türlü manasını kapsadığını göstermektedir.<sup>84</sup> Eğer belirteç ahdiye ise, o zaman Kur'ân'daki ribâ lafzıyla, ilgili ayetler vahyedildiği sırada muhataplar tarafından bilinen ribânın kastedildiğini söylememiz gerekiyor. Fakat eğer belirteç cinsiye (الجنسية) anlamındaysa, bu takdirde ribâ lafzının muhataplar tarafından bilinen ve bilinmeyen bütün türlerini kapsadığını kabul etmemiz gerekiyor. Bu da Kur'ân'da yasaklanan ribânın câhiliyede bilinen ribâ ile sınırlı kalıp kalmadığını, bu kavramın mücmel veya müşkil olup olmadığını, umûm veya husus ifade edip etmediğini, anlam alanının altı mal hadisinde geçen nesfe ve fazlalık ribâlarını, bunların kıyas yoluyla çeşitlendirilen biçimlerini ve ilgili ayetlerin

<sup>82</sup> el-Bakara 2/275.

<sup>83</sup> el-Bakara 2/279-280.

<sup>84</sup> Sadık Koç ve Tahsin Deliçay, "Arap Dilinde Harf-i Ta'rif", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, sy. 2 (Elazığ 2002): 196, 199, Erişim 27 Mart 2017, <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt12/sayi2/191-210.pdf>.

inişinden sonra ortaya çıkan yeni ribâ türlerini kapsayıp kapsamadığını tartışmamız anlamına geliyor.

Hemen belirtelim ki, İslâm'ın hem Mekke döneminde ribâyı eleştiren ilk ayet geldiğinde hem de Medine döneminde onu haram kılan son ayet indiğinde ne altı mal hadisi mevcuttu ve ne de bu hadiste geçen fazlalık ribâsı (ربا الفضل) ribâ olarak biliniyordu.<sup>85</sup> Bu yüzden Kur'ân'ın yasakladığı ribânın cāhiliye ribâsı olduğunu düşünmek, vakıya daha uygun ve daha makul görünmektedir. Genel kanaat farklı olmakla birlikte, bu sonuç İslâm bilim geleneğinde hayli savunucusu olan bir düşünce olarak karşımıza çıkmaktadır.<sup>86</sup> Özellikle İbn Abbas, Cābir, İkrime, Mücâhid, ve Katâde gibi İslâm'ın ilk asırlarında yaşayan müfessirlerin tamamına yakını bu görüştedir.<sup>87</sup> Bu rivayetleri ayrıntılı olarak toplayan Taberî, İslâm'da haram kılınan ribâyı açıklarken, "Ribâ, mal sahibinin [alacaklının], borçlusuna vadeyi artırmasından ve borcunu [ödemesini] ertelemesinden dolayı [anamala] ilave ettiği fazlalıktır."<sup>88</sup> şeklinde bir tarif geliştirmek suretiyle onların görüşlerine katılmaktadır. Sonradan gelen bazı müfessirlerin görüşleri de onlara muvafıktır.<sup>89</sup> Son yüzyıllarda yaşayan müfessirlerin çoğu da bu kanaati tercih etmektedirler.<sup>90</sup>

<sup>85</sup> Ribâyı yasaklayan ayetlerin Hicretin beşinci yılında nazil olması kuvvetle muhtemeldir. Hz. Peygamber'in fazlalık ribâsını yasaklaması ise, Hicretin yedinci yılında Hayber'in fethi zamanına ait bir olgudur. Ayrıntılar için bkz. Gül, *Kur'ân'da Faiz Yasağı*, 323-325.

<sup>86</sup> Tartışmalar hakkında bkz. İbn 'Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 3: 86-90.

<sup>87</sup> Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3: 101-113; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî el-Basrî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, nşr. es-Seyyid b. Abdu'l-Maksud b. Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiye, 1412/1992), 347-348.

<sup>88</sup> Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3: 103.

وحرّم الربا يعني الزيادة التي يزداد رب المال بسبب زيادته غريمه في الأجل وتأخير ه دينه عليه.

<sup>89</sup> Hûd b. Muhakkem el-Hüvvârî, *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz*, nşr. Bilhâc b. Saîd Şerîfî (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1990), 3: 326; Ebû İshâk Ahmed es-Sa'lebî. *el-Keşfü ve'l-beyân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1422/2002), 2: 282, 284-285; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1: 331-332, 457-458; Alâuddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vil fi meâni't-tenzil* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiye, 1425/2004), 1: 209; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1428/2007), 189.

<sup>90</sup> Muhammed Reşîd Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-hakîm (Tefsîru'l-menâr)* (Mısır: Dâru'l-menâr, 1367), 4: 123; İbn 'Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 3: 78-79; Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru's-şurûk, 1423/2003), 1: 318.

Görebildiğimiz kadarıyla, Kur'ân'da geçen ribâ kavramının belirtecinin cinsiye olduğu yönünde genel bir kanaat oluşması, hakikatin öyle olmasından değil, müfessirlerin mezheplerinin görüşlerini tefsirlerine sokmak istemelerindedir. Nitekim çeşitli mezheplere mensup müfessirler bu kanaati tefsirlerine taşımışlar, bunun üzerinden mezheplerinin görüşüne kapı aralamaya çalışmışlardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu sürecin başlaması fıkhi mezheplerin oluşum dönemlerine kadar inmektedir.

İmam Şâfiî'nin (ö. 204/819) açıklamaları bu hususta dönüm noktası olarak görülebilir. Şâfiî, Kur'ân'da yasaklanan ribânın câhiliye ribâsı olduğunu kabul etmektedir. Ona göre bu ribânın gayrimeşru bir yol olduğu, "Karşılıklı rızanıza dayanan bir ticaret bulunmadıkça aranızda mallarınızı batıl yollarla yemeyin."<sup>91</sup> ayeti çerçevesinde zikredilmiştir. "Allah alışverişi helal, ribâyı haram kılmıştır."<sup>92</sup> ayetiyle de bu durum tekrar vurgulanmıştır. Fakat her iki ayette alışveriş türlerinden hangisinin helal, hangisinin haram olduğu belirtilmemiştir. Hz. Peygamber işte bu belirlemeyi yapmıştır, yani bu ayetleri beyan etmiştir. Böylece ribâ, hem Kur'ân'la hem de Allah'ın Peygamberinin diliyle, yani Sünnet'le haram kılınmıştır. Hatta gayrimeşru alışveriş türlerinin Sünnet'le haram kılınması ribâ ayetlerinden de öncedir. Yani Allah, "Allah alışverişi helal, ribâyı haram kılmıştır." ayetiyle, kendi kitabında ve Peygamberinin lisanında yasakladıkları dışındaki alışveriş türlerini haram kılmıştır. Müslümanlar da Allah'ın Peygamberinin haram kılmasını esas alarak ribâyı ve diğer gayrimeşru alışveriş türlerini haram kılmışlardır. O, bu konudaki en kapsamlı ve en özlü görüşün de bu olduğunu ileri sürmektedir.<sup>93</sup>

Görüldüğü gibi, Şâfiî, ribâyâ ilişkin açıklamalarında Sünnet'e merkezi ve belirleyici bir rol yüklemektedir. "Kim bunu [Kur'ân'da yalnızca câhiliye ribâsının yasaklandığını] söylese, Allah'ın Peygamberinin Sünnetinin umumunu iptal etmiş olur. Bu görüş, onu söyleyenin cahilliğidir. Allah'ın Peygamberinin Sünneti anlattığım gibidir. Kim bu hususta benim söylediğime muhalefet ederse, Sünnet konusundaki cahilliği ile söz söylemedeki hatasını bir araya getirmiş

<sup>91</sup> en-Nisâ 4/29.

<sup>92</sup> el-Bakara 2/275.

<sup>93</sup> Ebû Abdullah Muhammed b. İdris el-Muttalibî el-Kuraşî eş-Şâfiî, *Tefsîru'l-İmâm eş-Şâfiî*, haz. Ahmed b. Mustafa el-Ferrân (Riyad: Dâru't-tedmüriyye, 1428/2006), 1: 429-434.

olur.”<sup>94</sup> demesi, onun bu konudaki hareket noktasını oluşturan akıl yürütme biçimini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bakış açısı böyle olunca ribâ hakkında en son nazil olan ayetlerde geçen ribâ lafzı, umûm, husûs, icmâl (yalnızca Şari'nin beyan edebileceği kapalılık), işkal vb. ifade eden bir cins isim hüviyeti kazanır. Nitekim Şâfiî'den, ayetteki alışveriş (البيع) ve ribâ kelimelerinin lafız ve mana yönünden umûm, husûs, tahsîs ve icmâl ifade edebileceğine ilişkin farklı görüşler nakledilmektedir.<sup>95</sup> Ona atfedilen bu ihtimallerin hepsi de Kur'an'daki ribâ kavramını câhiliye ribâsı ile sınırlı olmaktan çıkarmakta, hadislerde yer alan ve bunlara bağlı olarak illetlendirme (*ta'lîl*) yöntemleriyle çeşitlendirilen bütün ribâ türlerini kapsar hale getirmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Şâfiî'nin dini hükümleri belirlemede Sünnet'i olması gereken yerden daha ileriye taşımak amacıyla sarfettiği anlaşılan sert sözlerini tekrar eden herhangi bir müfessir yoktur. Keza, onun ribânın gayrimeşru alışveriş türleri bağlamında “Allah alışverişi helal, ribâyı haram kılmıştır.” ayetinden önce Sünnet'le haram kılındığı iddiasına itibar eden herhangi bir müfessir de bulunmamaktadır. Buna Şâfiî'nin mezhebine sıkı sıkıya bağlı olan müfessirler de dahildir. Bununla birlikte onun görüşlerinin kendinden sonraki müfessirlerin pek çoğu üzerinde hayli etkili olduğu da yadsınamaz bir gerçektir.

Müfessirlerden bir kısmının, Şâfiî'nin usulünü benimseyerek, Kur'an'da ribânın her türünün yasaklandığını ileri sürdüğünü görüyoruz. Özellikle Şâfiî Mezhebine bağlı olan müfessirlerin, Şâfiî'nin ribânın muhtevasına ilişkin görüşlerini tamamen benimsedikleri, ilgili ayetlerde ribânın Şâfiî Mezhebinde açıklandığı ve çeşitlendirildiği şekliyle haram kılındığı hususunda ısrarcı olduklarını gözlemliyoruz. Bagavî (ö. 516/1122), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), Kâdî Beydâvî (ö. 685/1286) ve Âlûsî (ö. 1270/1853) bu müfessirlerin önde gelenlerindedir.<sup>96</sup>

<sup>94</sup> Muhammed b. İdris el-Muttalibî el-Kuraşî eş-Şâfiî, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir (Mısır: Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1357/1938), 234.

<sup>95</sup> Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-'uyûn*, 1: 348-350.

<sup>96</sup> Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Bagavî, *Me'âlimü't-tenzîl (Tefsîru'l-Bagavî)*, nşr. M. Abdullah en-Nemr v.dğr. (Riyad: Dâr tayyibe li'n-neşr, 1409), 1: 341-42; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7: 81; el-Kâdî Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah Ebû Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, nşr. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk ve Mahmud Ahmed el-

Bazı müfessirler ise, Kur'ân'da geçen ribâ kelimelerindeki belirtecin cins ifade ettiği ve kapsamının beyanla tespit edilmesi gerektiği, dolayısıyla Kur'ân'la, hem câhiliye ribâsının hem de Sünnet'te ve illetlendirme süreçlerinde ona eklenen ribânın (*mülhak ribâ*)<sup>97</sup> haram kılındığı hususunda Şâfiî ile aynı kanaati paylaşmakta, fakat ayrıntıda ondan ayrılarak, ilgili ayetlerin tefsirinde kendi mezheplerinin görüşlerini zikretmektedirler. Hanefilerden Cassâs'ı, Malikilerden İbnü'l-Feres el-Endelüsî (ö. 597/1200) ve Hanbelilerden İbn Âdil'i (ö. 880/1475) bunlar arasında sayabiliriz.<sup>98</sup> Şifilerden Tûsî (ö. 460/1068) ile Tabresî (ö. 548/1153) de ribâ ayetlerinin kapsamıyla ilgili olarak benzer görüşlere sahip olan müfessirlere aittir.<sup>99</sup>

Oysa yukarıda da belirttiğimiz gibi, mülhak ribâ bağlamında gerek Şâfiî'nin iddialarının, gerekse onun açtığı çığırda yürüyen müfessirlerin ileri sürdükleri görüşlerin ribânın hükmünü belirleyen ayetlerin vahyedildiği dönemde tarihi bir karşılığının bulunmadığı, yani, hakiki ribâ olan câhiliye ribâsı yasaklanmadan ona ilave edilen fazlalık ribâsının yasaklanamayacağı izahı varedir. O halde Kur'ân'da haram kılınanın, evveleminde câhiliye ribâsı olduğunu kabul etmek gerekir. Fakat şunu da kabul etmek gerekir ki, mülhak ribâ Kur'ân'la tamamen alakasız da değildir. Ne var ki, bu alakayı kurmanın yolu, ribânın bu türünü Kur'ân'da yasaklanan ribâ kapsamına alma kolaycılığına kaçmak değil, onun hakiki ribâyâ niçin ve nasıl eklendiğini tespit etmektir. İşte

Atraş (Beyrut: Dâru'r-reşid, 1421/2000), 1: 230; Ebu'l-Fadl Şihâbüddin es-Seyyid Mahmûd b. Abdullah b. Mahmûd el-Âlûsî el-Bağdâdî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1417/1997), 3: 48, 50.

<sup>97</sup> İslâm alimleri arasında câhiliye ribâsına hakiki ribâ, hadislerde ona ek olarak yasaklanan ribâyâ da mülhak ribâ adı verilir. Altın, gümüş, buğday, arpa, hurma ve tuzun hemcinsleriyle peşin mübadelelerinde alınan bu ziyadeye fazlalık ribâsı (*ribâ el-fadl*) da denir. Keza, buna kıyasla belirlenen ribâ da aynı isimle anılır. Bkz. Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdullatif ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Tercüme ve Şerh: Ahmed Naim ve Kâmil Miras (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1974), 6: 387-88.

<sup>98</sup> Cassâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 640-641; Ebû Muhammed Abdülmünim b. Abdurrahim (İbnü'l-Feres) el-Endelüsî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, nşr. Taha b. Ali Bûsrîh (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427), 2: 402 vd.; Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Âdil ed-Dimeşkî el-Hanbelî, *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-kitâb*, nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiye, 1419), 4: 447-48.

<sup>99</sup> Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, ts.), 2: 359, 368; Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen et-Tabresî, *Mecme'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1414/1994), 2: 206-207.

bu noktada da İbnü'l-Kayyim'in (ö. 751/1350) açıklamaları bizim için bir çıkış yolu olabilir.

İbnü'l-Kayyim fazlalık ribâsının câhiliye ribâsına eklenmesini şöyle izah etmektedir:

Ribâ, açık ve gizli olmak üzere ikiye ayrılır. Açık olan kendisinde büyük bir zarar olduğu için haram kılınmıştır. Gizli olan da açık olana vesile olduğu için haram kılınmıştır. Bu yüzden birincinin haram kınınışı doğrudan iken, ikincinin haram kınınışı ise dolaylıdır. Açık ribâ nesîe ribâsıdır. Bu da câhiliyede [Arapların] yaptıkları şeydir. (...) Fazlalık ribâsının haram kınınması, seddi zerâyi' [harama götüren vesileleri engelleme] türündendir. (...) Hz. Peygamber, nesîe ribâsına düşmelerinden korktuğu için sahabilerine fazlalık ribâsını yasaklamıştır. Onlar bir dirhemi iki dirhem karşılığında satsalardı -ki, bu da ancak iki tür arasındaki kalite, darp, ağırlık veya hafiflikteki vb. farklılıklardan dolayı yapılır-, bundaki peşin kâr vesilesiyle yavaş yavaş vadeli kâr almaya başlardı. İşte bu, tam da nesîe ribâsıdır. Bu [izahımız], gerçekten [nesîe ribâsı almak için] muhtemel bir vasıta. Bu vasıtayı engellemesi, Şârinin [gözettiği] hikmetlerdendir. O, bu yüzden bir dirhem iki dirhem karşılığında peşin veya veresiye olarak satılmasını onlara yasaklamıştır. Bu da akla uygun, anlaşılabilir ve onlara mefsetet kapısını kapayan bir hikmettir.<sup>100</sup>

Vehbe Zühaylî (ö. 2015) de İbnü'l-Kayyim'in yöntemine benzer bir yol izleyerek, câhiliye Araplarının nesîe, yani câhiliye ribâsından başkasını bilmediklerini, Kur'ân'ın nassının bunu haram kıldığını, sonra Hz. Peygamber'in altı sınıf malın hemcinsleriyle peşin, birbirleriyle veresiye olarak alışveriş edilmesinde cari olan fazlalığı da buna eklediğini ve nesîe ribâsına götüren vesileleri engellemek için onu haram kıldığını belirtmektedir. Onun düşüncesine göre, ribânın bu türünün Sünnet'teki haramlığı, karşılıksız bir fazlalık içermesinden hareketle câhiliye ribâsına kıyasla sübut bulmuştur.<sup>101</sup>

Gerek İbnü'l-Kayyim'in, gerekse Zühaylî'nin açıklamaları sadece fazlalık ribâsının yasaklanma sebeplerini ortaya koyma noktasında değil, aynı zamanda sonradan ortaya çıkan muamelelerden hangilerinin ribâ kapsamına alınması

---

<sup>100</sup> İbnü'l-Kayyim, *İ'lâmü'l-Muvakkî'în*, 2: 103.

<sup>101</sup> Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, 4: 670.



gerektiği hususunda da bize bir yöntem sunmaktadır. Onların açıklamaları, nerede ve ne zaman ortaya çıkarsa çıksın bütün mefsedetlerin hakiki ribâyâ kıyas edilerek, hem şeklen ona benzeyenlerin hem de ona vesile olanların ribâ kavramının kapsamına alınması ve İslâm noktâazarından haram ilan edilmesi gerekmektedir. Onların görüşü ribâ ayetlerinin güncelle bağını kurmada bir temel oluşturabilir, Kur'ân'ı güncel meselelere uygulamada metodik bir başlangıç noktası teşkil edebilir; fakat sadece kıyas ve sedd-i zeraî delilleri ile sonuç almaya çalışmanın yetersiz kalacağı da açıktır. Daha isabetli ve kapsamlı çözümlere ulaşabilmek için bunların yanı sıra câhiliye ribâsının fonksiyonlarını, unsurlarını, zararlarını, Şarinin onu yasaklarken gözettiği maksatları, ilgili ayetlerin bağlamlarını, ribâ yasağının İslâm'ın ilk sistematiği içerisindeki yerini ve bir metni veya olguyu anlayıp yorumlarken dikkate alınması gereken diğer her şeyi hesaba katmak zaruridir.

### SONUÇ

Ribâ, İslâm'dan önce Araplar arasında bilinen ve uygulanan bir muameledir. Din literatüründe bu muamele câhiliye ribâsı ve *nesîe* (vadelandirme, veresiye, erteleme) ribâsı adlarıyla bilinir. Eğer İslâm'da yasaklanan bir ribâdan söz ediyorsak bunun başlangıç noktası câhiliye ribâsıdır. Kur'ân'ın nassıyla haram kılınan da ribânın bu türüdür. Özellikle İbn Abbas, Câbir, İkrime, Mücâhid, ve Katâde gibi İslâm'ın ilk asırlarında yaşayan müfessirlerin tamamına yakını ve son yüzyıllarda yaşayan müfessirlerin çoğu bu kanaattedir. Hz. Peygamber, altı malın türdeşleriyle peşin takaslarında taraflardan birinin aldığı fazlalığı da karşılıksız olması ve harama sebebiyet vermesi noktasından hareketle bu ribâyâ kıyas etmiş ve yasaklamıştır. Keza, İslâm alimleri de sonradan ortaya çıkan bazı haksızlık çeşitlerini ribâ kapsamına alırlarken büyük ölçüde yine aynı yolu izlemişlerdir.

Bu durum, İslâm'da yasaklanan ribânın mahiyetinin gerektiği gibi kavranabilmesi için öncelikle câhiliye ribâsının tanınmasını, tespit ve tahlil edilmesini, şeklinin ve özelliklerinin ortaya konmasını zorunlu hale getirmiştir. Durumun farkında olan İslâm alimleri câhiliye ribâsı için birbirine yakın tarifler geliştirmişler, çeşitli açıklamalar yapmışlardır. Dolayısıyla kaynaklarda câhiliye ribâsının nasıl ve ne şekilde cereyan ettiğini anlatan pek çok açıklamaya rast-

lamak mümkündür. Cāhiliyede ribâ, bankerlik yapan sermayedarlar lehine gayrimeşru bir gelir kaynağı iken, muhtaçlar aleyhine acımasız bir sömürü aracı olmuştur. Zira insanların borçlanma ihtiyaçlarını azaltacak veya karşılayacak başka bir iktisadi aracın olmaması, muhtaçları ribâ akitleri yapmak zorunda bırakmıştır.

Rivayetlerde yer alan bilgilerde ekseriyetle veresiye alışverişten sonra müşterinin borcunu vadesinde ödememesi sebebiyle satıcının kendisine verdiği yeni vade karşılığında aldığı ribâ anlatılmaktadır. Bununla birlikte, ödünç işlemlerinde ve hatta kişiyi hak sahibi yapan bazı uygulamalarda cereyan eden ribâyâ değinen bazı rivayetler de vardır. Anlaşılan o ki, Cāhiliye Dönemi'nde ribâ akdi, ödünç alıp verme işlemlerinde ödünç akdiyle eşzamanlı olarak yapılabilirken, diğer borç akitlerinde vadesinde ödenmeyen borcun süresi yeni bir anlaşmayla uzatılırken yapılmaktadır.

Cāhiliye ribâsının işleyiş tarzında ve uygulamalarında dikkat çeken husus, ribânın hakiki mal üzerinden ve çoğu kere yüksek oranlarda gerçekleşmesidir. İslâm öncesi dönemde Devlet düzeninin teşekkül etmemiş olması, ribânın fazlasıyla kontrolsüz kalması, istikrarsız olması, dengesiz seyretmesi ve acımasız uygulanması sonucunu doğurmuştur. Bu yüzden o, şeklen günümüzdeki faiz olgusunu andırsa da uygulanış biçimi ve fonksiyonları itibariyle daha çok çağdaş tefeci faizine benzemektedir.

Ulaştığımız bilgileri toparlayacak olursak, cāhiliye ribâsının, bir kişinin, ödünç verirken ya da hakkı olan bir malın veya süresi dolan alacağının ödenmesini ertelerken, üzerinde anlaşılan vade karşılığında ve şart koşmak suretiyle, anamalına ilaveten borçlusundan aldığı fazlalığın adı olduğunu söyleyebiliriz. Cāhiliye Arabının ribâ derken kastettiği budur. Bu tarifte, Cāhiliye Dönemi'ndeki ribânın özellikleri ve unsurları olarak, onun alacaklı ve borçlu taraflarca yapılan bir akitle kararlaştırılması, hak veya alacak üzerinde cari olması, anamalin ekonomik ve hakiki değeri olan bir mal cinsinden olması, borçluya anamaldan daha fazla ödeme yapmasının şart koşulması, borçlunun da bu şartı kendi iradesi ile kabul etmesi ve bu fazlalığın vadeye karşılık alınması öne çıkmaktadır. Yani bu özelliklere ve unsurlara sahip olan muameleler ribâ muamelesi olarak adlandırılır; bu vasıflara sahip olmayan muameleler ise, hediye, gasp vb. isimlerle anılır.

Sonuç olarak, eğer İslâm'da bir ribâ yasağından, çeşitli mezheplerin ve alimlerin ribâ teorilerinden söz ediyorsak bunun başlangıç noktası câhiliye ribâsıdır. İslâm'daki ribâ yasağını gerektiği gibi ortaya koymak isteyen veya çağdaş gelişmeleri de nazarıtibara alarak İslâm temelli gerçekçi bir faiz anlayışı / teorisi oluşturmaya teşebbüs eden bir bilim adamının, evvela câhiliye ribâsını, sonra Kur'ân ayetlerinin onu yasaklarken gözettiği amaçları, daha sonra da Hz. Peygamber'in ona ek yaparken esas aldığı hususiyetleri iyi araştırması gerekir. Çünkü câhiliye ribâsı kavramına kazandıracığı içerik, onunla ilgili ayet ve hadislerle vereceği anlam, bir bilim adamının faiz anlayışının temelini oluşturacaktır. Tabii ki, günümüz şartlarında câhiliye ribâsının aynı aranmamalıdır; onun şekli, muhtevası, fonksiyonları, özellikleri, unsurları ve sonuçları yeniden yorumlanarak, yeni meselelerde, mesela, tüzel kişilerin yaptıkları akitlerde, değeri izafi olan mallarda ve sair durumlarda faizin cari olup olmayacağı vb. meseleler vuzuha kavuşturulabilir. Onunla benzerlik gösteren işlemler Kur'ân'da haram kılınan ribâ kapsamında değerlendirilebilir. İlâveten, ona vesile olan çağdaş yollar tespit edilip, bunlar ek ribâ kabilinden kabul edilebilir. Ana hareket noktası bu olmakla birlikte, ribâ kavramının kapsamı, ayrıntılarda izlenen yöneme, içinde bulunulan zaman ve coğrafyaya göre farklılaşabilir. Bu da aslı itibarıyla statik olan ribâyâ mahiyeti sürekli güncellenebilen dinamik bir yapı kazandıracaktır.

#### KAYNAKÇA

- Ahmad, Ziauddin. "Ribâ Teorisi". trc. Ali Rıza Gül. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54, sy. 1 (2003): 453-465.
- Ahmed Âsım. *Kâmûs Tercemesi (Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît)*. nşr. Rizeli Hasan Hilmi Efendi. 4 cilt. İstanbul: Bahriye Matbaası, 1305.
- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin es-Seyyid Mahmûd b. Abdullah b. Mahmûd el-Bağdâdî. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. 30 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1417/1997.
- Apaydın, H. Yunus. "Karz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 520-525. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Aydın, M. Akif. "Borç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 285-291. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

- Bagavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Me'âlimü't-tenzîl (Tefsîru'l-Bagavî)*. nşr. M. Abdullah en-Nemr v.dğr. 8 cilt. Riyad: Dâr tayyibe li'n-neşr, 1409.
- Bardakoğlu, Ali. "İcâre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 379-388. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Bustânî, Butros. *Muhîtu'l-muhît*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1987.
- Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1414/1993.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve sihâhu'l-'Arabiyye*. nşr. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 7 cilt. Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1990.
- Çağatay, Neşet. *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Sünenü'd-Dârimî*. nşr. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. 4 cilt. Riyad: Dâru'l-muğnî, 1420.
- "ed-Deyn". *el-Mevsû'atü'l-Fıkhiyye*. 21: 102-141. Kuveyt: Vezâretü'l-evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, 1412/1992.
- Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *Kitâbü's-sünen*. nşr. Muhammed Avvâme. 5 cilt. Cidde: Dâru'l-kible, 1419/1998.
- Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim el-Ensârî. *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*. nşr. Ebu'l-Vefâ' el-Efğânî. Haydarâbâd: Matba'atü'l-vefâ', 1357.
- Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim el-Ensârî. *er-Red 'alâ siyeri'l-Evzâ'i*. nşr. Ebu'l-Vefâ' el-Efğânî. Haydarâbâd: Lecne ihyâi'l-me'ârifî'n-nu'mâniyye, ts.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-lüga*. nşr. İbrahim el-İbyârî. 15 cilt. Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1967.
- Fayda, Mustafa. "Câhiliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 17-19. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûs el-muhît*. nşr. Mektebü tahkiki't-türâs fi müesseseti'r-risâle. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1426/2005.
- Gül, Ali Rıza. *Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Faiz (Ribâ) Yasağı*. Ankara: Avrasya Yayınları, 2006.
- Hâzin, Alâuddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî. *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*. nşr. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiye, 1425/2004.

- Hüvvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru kitâbillâhi'l-azîz*. nşr. Bilhâc b. Saîd Şerîfî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1990.
- "el-İ'âra". *el-Mevsû'atü'l-Fıkhîyye*. 5: 181-195. Kuveyt: Vezâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dimeşkî el-Hanbelî. *el-Lübâb fî ulûmi'l-kitâb*. nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Muavvid. 20 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiye, 1419/1998.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 cilt. Tûnus: ed-Dâru't-tûnusiyye li'n-neşr, 1984.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm müsne'den 'an Rasûlillah sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve's-sahâbeti ve't-tâbi'in*. nşr. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 cilt. Mekke-Riyad: Mektebetü nizâr, 1417/1997.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Absî el-Kûfî. *el-Musannaf*. nşr. Muhammed Avvâme. 26 cilt. Cidde: Dâru'l-kible, 1427/2006.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik. *es-Sîratü'n-nebeviyye*. nşr. Mustafa es-Sakka v.dğr. 4 cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, ts.
- İbn Kayyimi'l-Cevziyye, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmü'l-muvakki'in 'an Rabbi'l-'âlemîn*, 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-cil, 1418/1998.
- İbn Manzûr, Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Mısrî. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Hafîd el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*. 2 cilt. Mısır: Şeriketü ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1401/1981.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el- Kuraşî el-Bağdâdî. *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-sahîhayn*. nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb. 4 cilt. Riyad: Dâru'l-vatan, 1418/1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el- Kuraşî el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 9 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1384/1964.

- İbnü'l-Feres, Ebû Muhammed Abdulmünim b. Abdurrahim el-Endelüsî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. nşr. Taha b. Ali Bûsrîh. 3 cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006.
- Kâdî el-Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah Ebû Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. nşr. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk ve Mahmud Ahmed el-Atraş. 3 cilt. Beyrut: Dâru'r-reşîd, 1421/2000.
- Koç, Sadık ve Tahsin Deliçay. "Arap Dilinde Harf-i Ta'rif". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12. sy. 2 (Elazığ 2002): 191-210. Erişim 27 Mart 2017. <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt12/sayi2/191-210.pdf>.
- Mâlik b. Enes el-Asbahî. *Muvatta'u Mâlik*. nşr. M. Fuad Abdalbaki. 2 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüketü ve'l-'uyûn*. nşr. es-Seyyid b. Abdu'l-Maksud b. Abdurrahîm. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiye, 1412/1992.
- Muhammed Reşîd Rıza. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-hakîm (Tefsîru'l-menâr)*. 12 cilt. Mısır: Dâru'l-menâr, 1367.
- Mukâtil b. Süleyman el-Belhî el-Horasânî. *Tefsîru'l-hams mie âyeh mine'l-Kur'ân*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ayniyat no: 245554, Yer no: 19116.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî. *Sahîhu Müslim*. nşr. M. Fuâd Abdalbâkî. 5 cilt. Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-'Arabîyye, 1412/1991.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhiddin Yahya b. Şeref. *el-Minhâc (Sahîhu Müslim bi şerhi'n-Nevevî)*. 28 cilt. Kahire: el-Matba'atül-Mısriyye, 1347/1029.
- Ölçar, Ayten. "Türkiye'nin Dış Borç Sorunu ve Kriz Etkileri". Yüksek Lisans tezi, Hitit Üniversitesi, 2013.
- Orman, Sabri. "Modern İktisat Literatüründe Para, Kredi ve Faiz". *Para, Faiz ve İslâm* içinde. haz. Sabri Orman ve İsmail Kurt. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1992.
- Özdemir, H. Ahmet. "Son Peygamber'in (S.A.V.) Son Mesajı Olarak Vedâ Hutbesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5. sy. 1 (2005): 95-112.
- Râgıb el-İsfahânî, el-Huseyn b. Muhammed. *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân*. nşr. Safvân Adnan Dâvûdî. Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1412/1992.

- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn el-Hasen b. Ali et-Teymî. *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*. 32 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1411/1990.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekir. *Muhtâru's-sihâh (Mu'cemü'r-Râzî)*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed. *el-Keşfü ve'l-beyân*. 10 cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1422/2002.
- Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *Kitâbü'l-mebsût*. 31 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983/1403.
- Seyyid Kutub. *Fî zilâli'l-Kur'ân*. 6 cilt. Kahire: Dâru'ş-şurûk, 1423/2003.
- Söyler, İlhami. *Devlet Mallarının Kamu Finansmanı Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2005.
- Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdullah b. Sa'd b. Mesrûk. *Tefsîru Süfyân es-sevrî rivâyetu Ebî Ca'fer Muhammed 'an Ebî Huzeyfe en-nehdî 'anh*. nşr. İmtiyaz Ali Arşî. Beyrut, 1402/1983.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris el-Muttalibî el-Kuraşî. *er-Risâle*. nşr. Ahmed Muhammed Şakir. Mısır: Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1357/1938.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris el-Muttalibî el-Kuraşî. *Tefsîru'l-İmâm eş-Şâfi'î*. haz. Ahmed b. Mustafa el-Ferrân. 3 cilt. Riyad: Dâru't-tedmüriyye, 1428/2006.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1428/2007.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasen. *es-Siyer es-sagîr*. nşr. Mecîd Haddûrî. Beyrut: ed-Dâru'l-müttehîde li'n-neşr, 1975.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 30 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1408/1988.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîru't-Taberî*. nşr. Mahmud Muhammed Şakir. 16 cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, ts.
- Tabresî, Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen. *Mecme'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1414/1994.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Muhtasarü ihtilâfi'l-ulemâ'*. İhtisar: Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cassâs er-Râzî. nşr. Abdullah Nezir Ahmed. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1996.

- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. nşr. Şuayb el-Arnâvud. 16 cilt. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1415/1996.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Mevsû'atü Keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. nşr. Refik el-Acem vd. Beyrut: Mektebetü Lübnan nâşirûn, 1996.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Ahmed Muhammed Şakir v.dğr. 5 cilt. Mısır: Mektebetü ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.
- Tosunoğlu, Şebnem. "Kamu Maliyesi". *Kamu Maliyesi içinde*. ed. Ş. Tosunoğlu ve T. Ergül. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi, 2012.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, ts.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed. *Esbâbu nüzüli'l-Kur'ân*. nşr. Kemal Besyuni Zağlul. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiye, 1411/1991.
- Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdullatif. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. Tercüme ve Şerh: Ahmet Naim ve Kâmil Miras. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974.
- Zeme, Hasan ve Muhammed Faruk. *Faiz Tarihi ve İslâm*. trc. Osman Şekerci. İstanbul: Sinan Yayınevi, 1968.
- Zühaylî, Vehbe. *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletüh*. Dimaşk: Dâru'l-fikr, 1985.